

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

Тарихий лексикография

Мумтоз филология бўлими талабалари учун ўқув қўлланма

Тошкент – 2011

Ушбу қўлланмада ўзбек луғатшунослиги тарихи, унинг юзага келиши ва тарихий босқичлари, ўтмишда яратилган луғатлар ҳамда уларда сўзларнинг берилиш принциплари тўғрисида маълумот берилади.

Қўлланма филолог талабалар ва луғатчилик тарихига қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Ўқув-услубий кенгаши нашрга тавсия этган (2012 йил 22 августдаги 1- сонли баённома).

Т а к р и з ч и л а р:

филология фанлари доктори, профессор **Х. Дадабоев**
филология фанлари номзоди, доцент **Қ. Омонов**

СЎЗ БОШИ

“Тарихий лексикография” Тошкент давлат Шарқшунослик институти мумтоз филология бўлимида ўқитилаётган лингвистик фанлар - “Ўзбек тили тарихи”, шунингдек, араб ва форс тилларининг бир тармоғи бўлмиш лексикография тарихига бағишланади. Шарқ филологияси тарихида лексикография (яъни луғат тузиш билими, луғатшунослик) ниҳоятда гуркираб ўсган, кези келганда бу соҳа тилшунослик билимларининг даражасини ҳам белгилаб турган. Луғатчилик тарихини яхши билмаган мутахассис келгусида қўлёзмалар билан ишлаганда қийналиб қолади. Шунинг учун ҳам ўқув режасига ана шу фан киритилган.

Ушбу қўлланмани ёзишда мумтоз филология бўлими талабаларига уч тил – араб, форс ва ўзбек тили тарихи кенг ўргатилиши инобатга олинди. Шундан келиб чиқиб, қўлланмада араб тилшунослигига хос тушунчалар, атамалардан ҳам кенг фойдаланилди.

Талабалар учун қулайлик туғдириш мақсадида фан материали мавзуларга бўлиб берилди. Фан маъруза ва амалий дарсларга бўлиб ўқитилади. Амалий дарслар, имкон қадар, семинар шаклида ўтказилгани маъқул.

Қўлланма охирида ўқитувчи ва талабалар учун фаннинг ўқув дастури ҳам келтирилди.

Биринчи мавзу: “КИРИШ”

Таянч тушунчалар: ўзбек тилишунослиги тарихи; лексикология, лексикография, тарихий лексикография; луғат, тарихий луғатлар, луғатчилик анъаналари.

Дарсни олиб бориш йўллари: маъруза, савол-жавоб. Маъруза баён, таҳлил усулида олиб борилади.

Дарсдан кўзланган мақсад ва вазифалар: талабаларга фаннинг мақсади ҳамда вазифаси; луғатчилик тарихи, унинг юзага келиши ва тарихий тараққиёти тўғрисида ялпи билим бериш.

Кўрсатма ва тарқатма материаллар: луғатчилик тарихи акс этган чизмалар; топшириқлар варақаси; турли жадваллар.

Дарсда қўллаш мумкин бўлган техник ускуналар: компьютер, расмни деворга туширувчи мослама, катта бичимли телеэкран, турли дисклар.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

“Тарихий лексикография” фанининг ўрганиш қўлами, мақсад ва вазифалари.

Туркий тилшуносликнинг юзага келиши ва унинг тарихий боскичлари

Тилшунослик тарихида луғат тузиш анъанасининг юзага келиши.

Энг қадимги даврларда яратилган луғатлар ва улардан қолган узиндилар.

Ўтмиш луғатчилигининг муҳим белгилари.

Лексикология – тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, тилнинг луғат таркибини, сўз бойлиги, сўзларнинг маъносини ўрганади. Лексикология ўз ичида *семантика*, *семасеология*, *этимология*, *лексикография* бўлимларига бўлинади. Булардан *семантика*, *семасеология* – сўзнинг луғавий маъносини, *этимология* – сўзларнинг келиб чиқишини, *лексикография* эса сўзларни кодлаштириш, рўйхатга олиш, тил бўйича тузилган луғатлар ва луғат тузиш принципларини ўрганувчи фандир.

Луғатлар замон нуктаи назаридан иккига – тарихий ва замонавий луғатларга бўлинади. “Тарихий лексикография” фани

Ўзбек тилшунослиги тарихида луғатчилик анъанасининг шаклланиши ва унинг тарихий таракқиёти, ўтмишдаги луғатларнинг турлари, уларнинг тузилиш принциплари, луғатларда сўзларнинг изоҳланиш йўллари, шунингдек, тил тарихида сўз ва унинг маъносига муносабат, сўз маъноларининг талқини, тарихий грамматик асарларда лексикологияга тегишли билимларнинг берилиши сингари лингвистик масалаларни камрайди.

Шарқда луғат тузиш анъанаси жуда эски замонларга бориб тақалади (*қаранг:* Sodiqov 2009,69-78). Бу анъана юзийлликлар оша давом этиб, илмий жиҳатдан такомиллашиб келган. Ҳар қайси замоннинг ўзига яраша луғат тузиш принциплари, луғатларда сўзларни ва уларга тегишли қонун-қоидаларни бериш усул ва йўллари амал қилган.

Аҳамиятли ери шундаки, ўтмишда яратилган луғатлар ҳозиргилардан анча фарқ қилади. Улар ёлғиз сўзликнинг ўзидан иборат эмас, уларда грамматик қоидалар аралаш берилади. Масалан, луғатдан жой олган муайян гуруҳ сўзлардан кейин уларнинг грамматик қоидалари, кўп ўринда эса сўзнинг талаффузи ёки морфем тузилишини бериш мақсадида унга тегишли фонетик ва морфологик қоидалар келтирилади. Яна бир жиҳати, ўтмишда яратилган грамматик асарларнинг кўпида биринчи бўлими луғат бўлса, кейинги бўлимлар грамматик қоидаларга бағишланган.

Энг эски давр тилшунослиги давридан (бу VI-X юзийлликларни камрайди) тилшуносликка бағишланган махсус асарлар, луғатлар тўлиғича етиб келган эмас. Шунга қарамай, исломдан аввалги даврларда қадимги туркий ёзувларда битилган грамматик асарлар ҳамда луғатларнинг узиндилари сақланиб қолган. Ушбу узиндилар ўша замонларда тилшунослик фани, хусусан, луғат тузиш анъанаси юзага келганидан дарак беради.

Ўтмишда луғатшунослик тилшуносликнинг муҳим бир қисми сифатида қаралган. XVI юзийлликда яратилган “Аттуҳфа” асарининг муаллифи машҳур тилшунос Абу Ҳайян

сўзларига ишора этиб, луғатшунослик тўғрисида аниқ маълумот берган эди. У асарнинг кириш қисмида ёзади: “Андалисли улуғ шайх аллома, тангри ёрлақағур, Шарафиддин Абу Ҳайян Маҳмуд бин Юсуф бин Али бин Ҳайян туркий тиллар хусусида ёзган китобида шундай ёзган: Ҳар бир тилни билиш уч нарсани ўзлаштириш билан ҳосил қилинади. Биринчиси: ҳар бир сўз маъносини ўзлаштириб олиш. Бу қисм *луғатшунослик* деб аталади. Иккинчиси: сўзларнинг айрим-айрим ҳолдаги хусусиятларини ўрганиш. Бу қисм *илми сарф* деб юритилади. Учинчиси: сўзнинг бир-бирига боғланишига доир хусусиятларини ўрганиш. Бу қисм арабча *илми наҳв* дейилади” (AZFT,9-10).

Буддизм даврига тегишли хитойча-туркий луғат

Уйғур олими Қурбон Валининг ёзишича (Qurban Vali 1986,10–16), қадимги Турфон харобаларидан буддизм даврида яратилган хитойча-туркий луғат парчаси топилган. Луғат ниҳоятда пароканда бўлиб, ҳозир ундан ўн бир варақ узинди қолган, холос. Борларининг ҳам тевараги титилиб, матннинг кўп ери узилиб тушган; жумлалари ҳам узук-юлук. Ушбу луғат узиндилари Синжон автоном район музейида сақланмоқда (1326- сонли кўлёзма).

Хитойча-туркий луғатнинг ёзилган даври аниқ эмас. Мухими шундаки, луғат узиндилари билан бирга тибетча асар ҳам топилган. Ўшанга таяниб, хитойча-туркий луғатни ҳам IX юзийилликда яратилган, дейиш мумкин. Луғатда берилган сўзлар эса унинг буддизм муҳитида яратилганидан далолат беради.

Матн уйғур ҳарфлари билан қора сиёҳда битилган. Қатор ораларида хитойча сўзлари бор. Хитойча сўз билан ёнидаги туркий сўзнинг маъноси уйғун келади. Масалан, уйғур хатида *fa* ёзилиб, ёнида хитойча шакли берилган. Хитойчадан кейин *pat* сўзи ёзилган. Бу ўринда *fa* – хитойча будда атамаси бўлиб, у санскритчада *dharma* дейилади. Маъноси “ақида” дегани.

Хитойчанинг кетинидаги *nam* эса, санскритчадан ўзлашган бўлиб, “салом бериш; таъзим қилиш; ҳурмат билдириш” маъноларида келади.

Ёки: *fu* – хитойчада будда илоҳининг оти. Бу сўз санскритча *budha* (маъноси “оқил; авлиё”) сўзининг хитойча кўринишидир. Хитойлар уни дастлаб *futu* деб атаган, кейинчалик у қисқариб кетган. Туркийда бу сўз *tāŋri* ни билдиради, хитойча асарларни таржима қилганда эса бу атама *fu tāŋri* деб ҳам ишлатилган.

Ёки луғатда *tapiğ* сўзи ҳам берилади, бу “ибодат; сиғиниш” маъносини билдиради. Шунингдек, луғатда ёрдамчи сўз туркумлари ҳам келтирилган.

Маълумки, қадимда будда асарлари туркийга санскрит, тоҳар, хитой тилларидан таржима қилинган. Хитойчадан ўгирилган асарлар Турфон, Қумул ерларидан топилган. Буддизм даврида хитой тилига эътибор юқори эди. Турклар хитой тилидан будда асарларини таржима қилиш учун хитой тили грамматикасини чуқур ўрганган, хитойча луғатлар тузишга эътибор қаратганлар. Ушбу луғат ҳам ана шу мақсадда яратилган, дейилса тўғри бўлади.

Уй иши:

Ўтмишда туркий тиллар бўйича тузилган илмий асарларни ўрганиб чиқинг. Илмий адабиётлар билан танишиб, келгуси дарслар учун материал йиғинг.

Талабаларнинг билимини текшириш учун сўроқ ва топшириқлар:

“Тарихий лексикография” фанининг мақсад ва вазифаларини сўзлаб беринг.

Фаннинг ўрганиш доирасига нималар киради?

Фанни ўрганишда қандай манбаларга таянамиз?

Лексикография тарихини ўрганишнинг метод ва усулларини сўзлаб беринг.

Туркий тилшунослик тарихида луғат тузиш анъанасининг шаклланиши ва тарихий тараққиётини сўзлаб беринг.

Ўзбек тилшунослиги, хусусан, луғатчилик тарихини неча босқичга бўлиб ўрганамиз?

Илк ўрта асрларда туркий тил бўйича тузилган луғатлар, грамматик асарларнинг узиндилари тўғрисида маълумот беринг.

Иккинчи мавзу: “МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТУРК” АСАРИ”

Таянч тушунчалар: *изоҳли луғат.*

Дарсни олиб бориш йўллари: маъруза, савол-жавоб. Маъруза баён, таҳлил усулида олиб борилади.

Дарсдан қўзланган мақсад ва вазифалар: Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асари, унинг тилшунослик тарихидаги ўрни, асарнинг тузилиш принциплари тўғрисида билим бериш.

Қўрсатма ва тарқатма материаллар: асарнинг Тошкент ва Урумчи нашрлари; топшириқ берилган варақлар; турли жадваллар,

Дарсда қўллаш мумкин бўлган техник ускуналар: компьютер, расми деворга туширувчи мослама, катта бичимли телеэкран, турли дисклар.

Э ь т и б о р қ а р а т и л а д и г а н м а с а л а л а р :

Луғатчилик тарихида Маҳмуд Кошғарийнинг тутган ўрни.

Араб тилшунослиги метод ва усуллари асосида туркий тилларни ўрганиш анъанасининг юзага келиши ва бунда Маҳмуд Кошғарийнинг хизматлари.

“Девону луғатит турк” асари ва унинг тузилиши.

“Девону луғатит турк”да сўзларни изоҳлаш принциплари.

Грамматик қоидалар ва уларнинг берилиши.

Маҳмуд Кошғарий(Маҳмуд ибн ал-Ҳусайин ибн Маҳаммад ал-Кошғарий)нинг “Девону луғатит турк” (“Туркий сўзлар девони”) асари араб тилида араб лингвистик мактаби қоидалари асосида туркий тилни ўрганиш бўйича яратилган энг эски луғат ва грамматика китобидир. Асар хижрий 469 йили (мелодий

1076/1077 йилда) ёзиб тугалланган. Олимларнинг “Девону луғатит турк” Бағдодда ёзилган деган тахмини бор. Эҳтимол у Туркистоннинг йирик маданий-илмий марказларидан бирида яратилгандир. Нима бўлганда ҳам, асар арабларни, араб тилини биладиган шарқ халқларини ва ундан ўтиб европа илмий жамоатчилигини туркий тил билан танитиш мақсадида яратилган.

Араб тилида *luġa* (кўплиги: *luġāt*) бир неча маънода ишлатилади: “тил, шева”; “сўз”; “сўз шакли”. Шундан келиб чиққан ҳолда, асар таржималарида унинг оти “Туркий тиллар девони”, “Туркий тиллар луғати”, “Туркий сўзлар девони” деб берилган. Бу ўринда *divān* – “тўплам” маъносида. Шарқ адабиётида бирор ижодкорнинг муайян тартибда тизиб чиқилган шеърлари *divān* аталган. Сарлавҳадаги *luġāt* ни “сўз, калом”нинг кўплиги, *luġāt at-turk* бирикмасини эса “туркий сўзлар” деб англагани маъқул. Асарнинг *divān* дейилувиغا сабаб, унда сўзларнинг араб лексикографияси коидалари теграсида, муайян кетма-кетликда тизиб чиқилганлиги кўзда тутилган. Ана шуларга таянган ҳолда “Девону луғатит турк” ни “Туркий сўзлар [ёки турк сўзлари] девони” дея талкин этилса, тўғри бўлади.

Кунимизгача “Девону луғатит турк”нинг битта қўлёзмаси сақланган. У хижрий 664 (мелодий 1266 йилда) котиб Муҳаммад ибн Абубакр ибн Абдулфатҳ ас-Савий ад-Дамашкий кўчирган. Унинг ёзишича, мазкур қўлёзма Маҳмуд Кошғарийнинг ўз қўли билан битилган нусхасидан кўчирилган. Қўлёзма китоб 319 варак. У ҳозир Истанбулдаги Миллат кутубхонасининг Али Амирий фондида 4189 рақами остида сақланмоқда.

Туркшуносликда “Девону луғатит турк” кенг ўрганилган (Xudoyberdiev 2011). Асар бир қанча тилга таржима қилинган. Ҳозирги чоғда унинг туркча, ўзбекча, уйғурча, инглизча, русчага ўгирилган нашрлари бор. Таржималари ва ҳозирги

замон нашрлари орасида илмийлиги бўйича тўрттаси алоҳида ажралиб туради:

Булардан биринчиси – 1960–1963 йилларда уч жилдда чоп эттирилган Тошкент нашри. Уни ўзбек олими С. Муталлибов нашрга тайёрлаган (*қаранг*: МК.I–III).

Иккинчиси – 1981–1984 йилларда уйғур олимлари уч жилдда чиқарган Урумчи нашридир (*қаранг*: МК.Urumchi.I–III).

Учинчиси – 1982–1985 йилларда Харвард университети томонидан Р. Данков ва Ж. Келли биргаликда уч жилдда чоп эттирган инглизча нашри (*қаранг*: МКН.I–III).

Тўртинчиси – асарнинг Москвада чоп эттирилган русча нашридир. Уни ўзбек олими А. Рустамов араб тилидан таржима қилган, китоб И.В. Кормушин таҳрири остида чиққан (*қаранг*: МКМосква).

Туркияда асарнинг факсимиль нашри ҳам чиққан (*қаранг*: МК.facsimile). Асар нашрлари ичида илмий жиҳатдан энг аҳамиятлиси асл нусханинг ана шу фото-факсимилидир.

Асар араб тилида ёзилган. Туркий сўзларнинг маъноси, ушбу сўзларнинг маъносини очиқлаш учун келтирилган мисоллар араб тилида изоҳланади.

Маҳмуд Кошғарийнинг туркий тил грамматикасига бағишланган бошқа бир асари ҳам бўлган. Чунончи, олим “Девону луғатит турк”нинг кириш бўлимида китобда зикр этилмаган грамматик қоидалар тўғрисида сўз юритиб: “Бирлик, кўплик, ошириш, чоғиштириш, кичрайтиш, келишиклар масаласи ва бошқалар ҳам зикр қилинмади. Чунки биз буларни “Китоб жавоҳир ан-нахв фи-луғат ат-турк” (“Туркий тилларнинг нахвига оид гавҳарлар китоби”) исмли асаримизда бердик. Нахвга оид қоидалар у асардан қаралиши керак”, - деб ёзди (МК.I.62). Бироқ унинг бу китоби сақланган эмас.

Тилшунослик тарихида туркий тилларни ўрганиш ва ўқитиш методологиясининг шаклланишида шарқ, хусусан, араб тилшунослигининг таъсири катта бўлган. Туркий тиллар салкам тўққиз аср араб тилшунослиги методологияси асосида тадқиқ

этилган ва таълим соҳасига тадбиқ этилган. Ушбу методологияни туркшуносликда биринчилардан бўлиб улуғ олим, буюк тилшунос Маҳмуд Кошғарий ишлаб чикди. У туркий тилларни ўрганишга араб тилшунослигининг тадқиқ усуллари қўллади, шу асосда туркшуносликда янги бир методологияни яратди, ислом даври турк тилшунослигига асос солди. Муҳими, олим араб тилшунослигининг метод ва усуллари ўз тилига қўллабгина қолмай, туркий тилнинг қонуниятларига суянган ҳолда, уни янги усуллар билан бойитди, шу иши билан тилшунослик тарихида улкан кашфиётлар қилди.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилни иккига – барча туркий қавмлар учун тушунарли, ёзув анъанасига эга бўлган *ёзма адабий тил*, иккинчиси – *туркий шевалар тили*га ажратади. Ёзма адабий тилни “хоқония тили; хоқоний туркчаси” ёки “турк тили” деб, шевалар тилини эса уларнинг ўз оти билан атайди. У ёзади: “*qay, yabaqi, tatar, basmīl* қабилаларининг ҳар бирининг тили ўзига хосдир. Шу билан бирга, улар туркчани ҳам яхши биладилар. Сўнгра *qırqız, qırcaq, oğuz, tuxsī, yağma, čigil, iğraq, čaruq* тиллари фақат туркчадир. *Yämäk* ва *başğırt* тиллари буларга яқиндир. Румгача чўзилган *bulğar, suwar, päčänäk* лар тили бир хил сўзларнинг охири қисқартирилган бир туркчадир” (МК.І.66). Юкорида муаллиф қай, ябақу, татар, басмилларнинг тили тўғрисида сўз юритиб, “улар туркчани ҳам яхши биладилар” деганида, улар учун ягона адабий тил амал қилганини англаш мумкин.

Адабий тилни “тилларнинг энг тўғриси, яхшиси”, “энг очик ва равон тил” дея таърифлайди. У шундай ёзади: “Тилларнинг энгили ўғузча, энг тўғриси, яхшиси *yağma, tuxsī* кабиларнинг тили ва, шунингдек, *İlä, Ertiš, Yamar, Etil* водийларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичида энг очик ва равон тил – хоқония (хоқонликлар) ўлкасида яшовчиларнинг тилидир. ... (Қашқарда) шаҳар

ўртасида турувчилар хоқоний туркчасида сўзлайдилар” (МК.І.66).

Луғатда муаллиф ёзма адабий тилда (яъни “турк тили”да ёки “хоқоний туркчаси”да) қўлланадиган сўзларни асосга олган. Унинг шевалардаги талаффузи ёки бошқа бирор сўз билан берилишини ана шу бош сўзга қиёслаб боради. Шу жиҳатдан асар фақат адабий тилни эмас, қадимги турк шеваларини ўрганишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Маҳмуд Кошғарий туркшуносликда биринчи бор қадимги турк лаҳжаларини классификация қилиб, турк тилшунослигининг муҳим назарий масалаларини ёритиб берди.

Яна бир муҳим белгиси: одатда, ҳозирги луғатларда феълларни келтирганда, улар инфинитив кўринишида берилади: *бормоқ, танимоқ, билмоқ, ишламоқ* сингари. Ёзма ёдгорликлар тили бўйича тузилган “Древнетюркский словарь” ёки бошқа илмий луғатларда феъллар бош шаклида берилади ва феъллигини англатиш учун кетига чизиқча қўйилади: *kel-*, *başla-*, *işlä-* сингари. Лекин Маҳмуд Кошғарий, қолаверса, бошқа луғатчилар ҳам, феълларни ўтган замон шаклида келтирган: *ačdī, aqdī, učdī, uttī, ezdi, esdi, ekdi, indi* сингари. Бироқ, уларни келтирганда феъл ўзагининг неча ҳарфли экани кўзда тутилади. Масалан, *aqdī, esdī* феъллари икки ҳарфлилар сирасида келтирилади, сабаби бу сўзларнинг ўзаги икки ҳарфлидир (*aq-*, *es-*).

“Девону луғатит турк” икки – муқаддима ва луғат бўлимларидан тузилган. Муқаддимада китобнинг ёзилиш сабаби, унинг тузилиши; турклар қўллайдиган ёзув; отларнинг ясалиши; феълларнинг тусланиши; сўз таркиби (морфем тузилиши); китобда эътибор қаратилган грамматик қоидалар; турк табақаларининг таърифи ва уларнинг ерлашув ўрни; турк лаҳжаларидаги фарқлар хусусида сўз юритилади. Туркий қавмларнинг ерлашуви тўғрисида маълумот берилган ўринда унга қўшимча ҳолда Ер юзи харитаси ҳам келтирилган (у ҳам араб тилида). Хаританинг девон ичида келтирилган

маълумотлар билан уйғунлиги уни ҳам китоб муаллифининг ўзи тузган деган фикрга олиб келади.

Луғат саккиз бўлимдан иборат:

1. Ҳамзали сўзлар, яъни “алиф” билан бошланадиган сўзлар бўлими.

2. Солим, яъни “алиф”, “вав”, “йа” ҳарфлари бўлмаган сўзлар бўлими.

3. Музоаф, яъни ундошлари иккиланадиган сўзлар бўлими.

4. Мисол, яъни таркибида “алиф”, “вав”, “йа” бўлган сўзлар бўлими.

5. Завату-с-саласа (уч ҳарфли сўзлар), яъни “алиф”, “вав”, “йа” ҳарфлари қисқа унли сифатида ўқиладиган сўзлар бўлими.

6. Завату-л-арбаъа (тўрт ҳарфли сўзлар), яъни “алиф”, “вав”, “йа” қисқа талаффуз қилинадиган сўзлар бўлими.

7. Ғунналилар, яъни таркибида бурун (думоғ) товушлари келган сўзлар бўлими.

8. Ал-жамъ байнас-сакинайи, яъни ҳаракатсиз икки ундошли сўзлар бўлими.

Ҳар бир боб исм ва феъллардан иборат икки қисмга ажратилган. Отлар олдин, феъллар эса кейин ўз сирасига қараб бобларга ажратилиб, олдинма-кетин берилади.

Сўзларнинг берилиш кетма-кетлиги ҳам араб луғатчилиги ишлаб чиққан принципларга таянади: олдин икки ҳарфлилар, сўнг уч, тўрт, беш, сўнг олти ҳарфли сўзлар келади.

Ўртаси сукукли ва ўртаси ҳаракатли сўзлар ҳам ажратиб берилади.

Олдига ҳамза ва шунга ўхшаш ҳарфлар орттирилган сўзлар; кейин биринчи ва иккинчи ҳарфлари орасига ҳарф орттирилган сўзлар; сўнг учинчи ҳарфидан кейин ҳарф орттирилган сўзлар берилади.

Бундан ташқари, бу сўзларнинг бош ва охири товушлари кўзда тутилади. Қоидага кўра, луғат кейинги ҳарфи ب ли сўзлардан бошланади (*āp* (таъкид ва кучайтирув юкламаси), *ab*

(йўқ, эмас) сингари), сўнг бошқа ҳарфли сўзларга кўчилади (*at, et, ot* (ўт, ўлан), *iič, er* сингари).

Яна ҳар бир бўлимдан сўнг ўша бўлимнинг грамматик қоидаи келтирилади.

Муаллиф тушунилиши осон бўлиши учун муаллиф арабча истилоҳ(термин)ларни қўллаган.

Луғатга ўша замондаги туркий тилнинг деярли барча соҳаларига тегишли соф туркий сўзлар жамланган (айтганча, китобнинг кириш қисмида унга асл туркий сўзлар жамланганини муаллифнинг ўзи ҳам таъкидлайди). Китобда истёъмолдан чиққан сўзлар берилмаган, фақат истёъмолдаги сўзларгина берилган. Луғатда сўзларнинг берилиши ўзига хос: аввал туркий сўз, сўнг унинг арабча таржимаси келтирилади. Изоҳланганда эса унинг фонетик вариантлари, шева сўзи бўлса, қандай шевада учраши қайд этилади.

Агар луғатда келтирилган туркий сўзга араб тилида тенг келадигани бўлмаса, яъни у туркларнинг тириклик тарзи, дунёқараши, маданияти, этнографиясигагина тегишли тушунчани англатса, ундай ҳолда ушбу сўз кенгрок шаклда баён этилади. Янада муҳими, туркча сўзнинг маъносини очиш учун ўша сўз қатнашган туркий жумлалар, мақоллар, халқ қўшиқлари, дostonлардан олинган тўртликлар, ушбу тушунча билан боғлиқ этнографик маросимлар, қарашлар билан изоҳланади. Шунга кўра, “Девону луғатит турк” тилшунослик асаригина эмас, қадимги турк фольклори, этнография, тарих, маданиятшунослик ва шунинг сингари ўнлаб қадимий фанлар учун ҳам бой материал беради.

Масалан, *im* (белги, яширин сўз) сўзига изоҳ берар экан, шундай ёзади:

“***im*** – шоҳ аскарларига қўйилган (тайинланган) яширин белги, пароль; бу белги қуш ёки қурол номи ёки бирор сўздан иборат бўлиши мумкин; тўқнашганда уни айтиб ўзларини танитадилар; мақолда шундай келган: *im bilsä er ölmäs* – Им

билса, эр ўлмас (Киши яширин белгини билса, ноҳақ ўлмайди)” (МК.I.74).

Ёки *alp* (алп, паҳлавон) сўзининг маъноси луғатда шундай изоҳланган:

“**alp** – ботир, қаҳрамон: *alp yağida, alçaq çağida* – “Ботир ёв билан тўқнашганда, ювош киши – тиришишда синалади” мақолидаги каби. Бу сўз куйидаги парчада ҳам келган:

Alp er Toḡa öldimü,

Esiz aḡun qaldimu,

Ödläk öčün aldimu,

Emdi yüräk yirtilur. -

Алп Эр Тўнга (Афрасиёб) ўлдими?

Эсиз дунё қолдими?

Дунё ундан ўчини олдими?

Энди юрак унинг учун қайғу чекмоқда” (МК.I.77).

Яна мисоллар:

“**ög** – ақл ва зийраклик. Шунинг учун ёши улуг ва ақллиларга *ögä* лақаби берилади. Бу сўз ўрта ёшга етиб улғайган ҳар бир ҳайвонга нисбатан ҳам ишлатилади; шунингдек, тўрт ёшдан ошган отларга *ög at* дейдилар” (МК.I.82).

“**quš** – қуш. Жамликни билдирадиган турдош от. Кейин буларни бир-биридан фарқлашда айрим сўзлар қўшилади: *örün quš* – оқ лочин; *qara quš* – бургут; *tewäy quš* – туяқуш; *yun quš* – товус; *el quš* – илқуш, қирғий.

Сўнгра Муштарий юлдузига ҳам *qaraquš* дейилади. *Qaraquš tuğdı* – Муштарий юлдузи чикди, демакдир; у тонг чоғида чиқади. Ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам *qaraquš* дейдилар; *qiz quš* – тукининг ранги *abı bäräkiš* рангига ўхшаш бўлган бир қуш, яъни қизил тўш қуш” (МК.I.319).

“**temür** – темир: *kök temür kerü turmas* – кўк темир бекор турмайди, етган жойини яралайди. Бунинг бошқа бир маъноси ҳам бор. Қирғиз, ябаку, қипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарсага ваъда олганда, қилични унинг олдига кўндаланг қўйиб: *kök kirsun, qizil čiqsun*

дейдилар, яъни “ваъда бузилса, бу кўк кирсин, қизил чиксин, яъни қонга беланиб чиксин. Бу аҳд бузилса, темир сени ўлдирсин, ўч олсин” демакдир. Чунки улар темирни ҳурмат қиладилар” (МК.І.342).

Маҳмуд Кошғарий ўз давридаги диалектларнинг лексик хусусиятларини ҳам тўлиқ кўрсатиб берган. Муаллиф сўзларни изоҳлар экан, ўрни билан уларнинг қайси бир диалектга мансуб эканлиги, диалектлардаги ўзига хос маъно хусусиятлари ва бошқа муҳим томонлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтади. Бу эса ана шу сўзнинг диалектал характерини очиб беради. Шу ўринда Маҳмуд Кошғарий томонидан маълум бир диалектга мансуб деб изоҳланган сўзлардан келтирамиз:

Ўғузлар қўллайдиган сўзлар: *aşaq* “тубан, куйи” (I.97), *aliq* “қуш тумшуғи” (I.98), *ekin* “экин; экин экиладиган ер” (I.107), *üyüz* “кичик чивин” (I.112), *arsu* “ҳар бир жўн нарса” (I.148), *jar* (*čar?*) “вақт” (I.312), *čer* “рўпара” (I.312), *endäk* “сатҳ” (I.130), *örkän* “қайиш” (I.132), *eylä* “шундай” (I.137), *eträk* “ранги сарик одам” (I.127), *ramuq* “момиқ, пахта” (I.360), *töläk* “тинч ва оғир киши” (I.368), *sindu* “қайчи” (I.395), *qarınçaq* “чумоли” (I.460), *sečä* “чумчук” (III.238) ва б.

Чигиллар қўллайдиган сўзлар: *ud* “сигир” (I.80), *ažun* “дунё” (I.106), *üzi* “икки тоғ орасидаги кенг йўл” (I.116), *aybañ* “кал” (I.139), *otki* “эваз, бадал” (I.149), *čekäk* “чечак касаллиги” (I.369), *saman* “сомон” (I.392), *qučğundī* “пиёз” (I.454).

Карлукча сўзлар: *uličim* “ўғилчам, қароғим” (I.86), *suğut* “сузма” (I.337), *it kerdi* “ит вовуллади” (II.15).

Кипчоқча сўзлар: *ökil* “кўп” (I.103), *aba* “айиғ” (I.113), *sulaq* “қора жигар” (I.390), *ajan* “икки елканли кема” (I.144).

Арғуча сўзлар: (арғулар икки тилда сўзлашувчилар деб кўрсатилади I.65): *udluq* “оғил, молхона” (I.124), *idrik* (<*irik*) “қаттиқ нарса” (I.128), *oğla* “ёш йигит” (I.149), *qiz kiši* “бахил одам” (I.315), *bük* “бурчак” (I.321), *čigit* “пахта уруғи, чигит” (I.337), *ködäj* “кўза” (I.341), *qadīq* “ёғоч идиш” (I.363), *tudrič* “гўнг” (I.422), *baštar* “ўроқ” (I.424), *bitrik* “писта” (I.441).

Яғмоча сۆзлар: *čarun* “чипор дарахти” (I.392), *čignä* “сурги” (I.408).

Булгорча сۆзлар: *awus* “мум” (I.91).

Барсағанча сۆзлар: *ariğ* “чодир пардаси” (I.94), *tünäk* “зиндон” (I.387), *sökti* “кепак” (I.394), *ači* “кекса хотин” (I.114).

Қашқарча сۆзлар: *sibüt* “кашнич” (I.337), *butiq* “кичик меш” (I.358).

Туркманча сۆзлар: *qarüt* “ўғирлаш, талаш” (I.338), *taquq* “товуқ” (II.330).

Канжакча сۆзлар: *kenbä* “бир ўсимлик” (I.393), *körkä* “ёғоч коса” (I.405).

Девонда бир гуруҳ сۆзлар бир қанча диалектлар учун умумий бўлган деб кўрсатилади. Жумладан, қуйидаги сۆзлар ўғуз ва кипчоқларда қўлланилиши таъкидланган: *aliğ* “ҳар нарсанинг қайтарилиши” (I.95), *ariq* “орик, заиф” (I.97), *čufğa* (*čuwğa?*) “йўл бошловчи, раҳбар” (I.400). Ёки яна мисолларни кузатинг: *ebmäk* “нон” (яғмо, тухси ва баъзи ўғуз ва кипчоқлар сўзи) (I.126), *urğa* “қатта дарахт” (ўғуз ва арғуча) (I.148), *benäk* “уруғ” (арғу ва баъзи диалектларда) (I.367).

Айрим сۆзлар бир диалектда маълум бир шаклда бўлса, иккинчи диалектда унинг ўрнида бошқа сўз қўлланилган. Бу нарса Маҳмуд Кошғарий томонидан ҳам алоҳида қайд этилган: Масалан, бошқа турклар идиш, коса, пиёлани *ayaq* десалар, ўғузлар унинг ўрнида *janaq* (*čanaq?*) сўзини қўллаганлар (I.112), турклар *adîn* (бошқа, бўлак) десалар, ўғузлар *adruq* деганлар (I.124), бошқалар камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрнатиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнатни *üstäm*, ўғузлар эса *saxt* деганлар (I.131), турклар *almila* (яъни олма) десалар, ўғузлар *alma* сўзини қўллаганлар (I.150), бошқа турклар ҳар бир оқ рангни *ögün*, ўғузлар *aq* // *a:q* деганлар (I.153), бошқалар шароб, мусаллас, майни *süčik*, Ила водийсида яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар) майни *qizil süčik* деб атаганлар (I.387). Кўпчилик турклар *čiqti* десалар, яғмо, тухси, ябоку, кипчоқ ва баъзи

туркман уруғлари худди шу маънода *tašīqtī* сўзини қўллаганлар: *er ewdīn tašīqtī* “одам уйдан ташқари чикди” (II.131).

Лексик қатлам орасида бир диалектда маълум маънода, бошқасида иккинчи маънода қўлланувчи сўзлар ҳам бўлган: Чигил туркларида *uluš* “қишлоқ” маъносида қўлланилган бўлса, Баласағун ва уларнинг юқори ёнидаги арғулар тилида “шаҳар” маъносини англатган (I.94), бошқа туркларда *iñāk* сўзи “сигир” маъносида қўлланилган бўлса, ўғузлар тошбақанинг урғочисини шу сўз билан атаганлар (I.135), бошқалар ошхонани *ašliq*, ўғузлар буғдойни *ašliq* деганлар (I.137), бошқа турклар бургутни ва Муштарий юлдузини *qara quš* деб атаган бўлсалар, ўғузлар туя оёқларини учига ҳам шу сўзни қўллаганлар (I.319). “*Kend* – ўғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Кўпчилик турклар наздида вилоятдир” (I.330), бошқа турклар қурт (хашарот)ни *qurt* деганлар, фақат ўғузлар бўрини шундай деб атаган (I.328), бошқалар одамлар орасидаги шодлик ва кулгини *badram*, ўғузлар ҳайит кунини *bayram* дейдилар (I.447). Турклар *sen* сўзини кичикларга, хизматчиларга ҳамда сўзловчидан даража, мартаба, ёшда қуйи бўлган кишиларга нисбатан қўллаганлар. Ўзларидан юқори ҳурматли кишиларни *siz* деганлар. Ўғузлар эса, аксинча, катталарга *sen*, кичикларга *siz* деб қўллайдилар. Кўпликда ҳам шуни ишлатганлар (I.326). Кўпчилик туркларда *čapildī* сўзи “сувалди, чапилди” маъноларини англатган бўлса, уйғурларда бу сўз “бўйнига урмоқ” маъносидадир (II.135).

Полисемантик сўзларнинг баъзи бир маънолари айрим диалектлардагина амал қилган. Чунончи, ўғузларда *čaqdī* сўзининг “эшиттирди, айтди” маъноси ҳам қўлланилган: *ol sözüg anīñ qulaqqa čaqdī* “у сўзни унинг қулоғига эшиттирди” (II.24). *Soqdī* (майдалади; чўқиди; чакди) сўзининг “чақмоқ” маъноси ўғузларга хосдир: *anī yilan soqdī* “уни илон чакди” (II.26).

Бир гуруҳ сўзлар диалектларда стилистик жиҳатдан ҳам чегараланган эди. Жумладан, *qildī* салбий маънода ҳам қўлланилгани сабабли, ўғузлар ундан қочиб, унинг ўрнида *etti*

сўзини қўллайдилар: *er yūkūnč etti* “одам намоз ўкиди”. Турклар эса *qildī* сўзини қўллаганлар (II.33). Ёки турклардаги *tekīndī* – “эришди, муяссар бўлди” маъносидаги сўзини, девон муаллифининг ёзишича, ўғузлар “ёқтирмайдилар” (II.166).

Ўзлашган сўзларнинг миқдори бўйича ҳам диалектлар орасида фарқ бўлган. Буни Маҳмуд Кошғарийнинг қуйидаги маълумотида ҳам кўрамиз: “Ўғузлар форслар билан аралашгач, баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсча сўзлар қўллай бошладилар: *qumğan* ўрнида *āftāba*; *baqan* ўрнида *qalida* (бўйин тумор)” (I.406).

Уй иши:

“Девону луғатит турк” асарини бир бошдан ўрганиб чиқинг. Унда туркий сўзларнинг изоҳланиш йўллари алоҳида аҳамият беринг. Амалий машғулот учун бирор мавзу чегарасида материал йиғинг.

“Девону луғатит турк”нинг биринчи ва учинчи томлари бўйича ўқиб чиққанларингизни системага солиб, қисқача конспект тузинг.

Талабаларнинг билимини текшириш учун сўроқ ва топшириқлар:

Маҳмуд Кошғарий ва унинг “Девону луғатит турк” асари тўғрисида маълумот беринг.

Ҳозирги туркшуносликда асарнинг қандай нашрлари амалга оширилган? Тошкент, Урумчи, Москва нашрлари, уларнинг ютуқлари тўғрисида сўзлаб беринг.

Асарнинг тузилиши, унда сўзларнинг берилиш принципларини изоҳланг.

Луғатда сўзлар маъносини изоҳлаш йўллари тўғрисида сўзлаб беринг.

Амалий дарс соатида ўқитувчи кўрсатмаси билан “Маҳмуд Кошғарий ва унинг “Девону луғатит турк” асари” мавзуида илмий семинар ўтказинг. Семинарда имкон қадар слайд материалларини кенг қўлланг.

Учинчи мавзу: “МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИ”

Таянч тушунчалар: *кўп тилли лугат.*

Дарсни олиб бориш йўллари: маъруза, савол-жавоб. Маъруза баён, таҳлил, чоғиштира-типологик усулда олиб борилади.

Дарсдан қўзланган мақсад ва вазифалар: Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг тузилиши, ундан ўрин олган туркий сўзликнинг тил тарихи учун аҳамияти тўғрисида билим бериш.

Кўрсатма ва тарқатма материаллар: лугат қўлёзмасининг ксеронусхаси; топшириқ берилган варақлар; турли жадваллар, слайдлар.

Дарсда қўллаш мумкин бўлган техник ускуналар: компьютер, расмни деворга туширувчи мослама, катта бичимли телеэкран, турли дисклар.

Э ʼ т и б о р қ а р а т и л а д и г а н м а с а л а л а р:

Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асари.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг қўлёзма нусхалари.

Туркий тиллар тарихини ўрганишда “Муқаддамату-л-адаб”даги туркий сўзликнинг ўрни.

Луғатнинг тузилиш принциплари.

Луғатдаги туркий сўзликнинг муҳим тил хусусиятлари.

“Муқаддамату-л-адаб” (“Адаб муқаддимаси”) – араб тили лексикологияси ва грамматикасига бағишланган асар. Китобга бундай деб от қўйилувининг сабаби, ўтмишда тил билими, тил қоидаларини пухта эгаллаш, сўзни билиб ишлатиш, сўзга чечанлик балоғат даражасини, адабни, эстетикани белгилаган. Шуларга таянган ҳолда, ушбу асарда баён этилган қоидалар адабнинг бошланиши, асослари эканига ишора этилади.

Китоб муқаддима, исмлар бўлими, феъллар, ҳарфлар (ёрдамчи сўзлар), исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши бўлимларидан тузилган. Шулардан исмлар ва феъллар қисми луғат бўлиб, қолган бўлимлар грамматикага оид.

Асарнинг ҳар қайси бўлими тугал бир асар шаклида. Муҳими шундаки, асарнинг мавжуд қўлёзма нусхаларида бу бўлимларнинг жами берилган эмас. Баъзан унинг араб тили грамматикасига бағишланган бўлимлари асардан ажратиб олиниб, мустакил китоб шаклига келтирилган. Уларнинг айримлари грамматика тўпламлари таркибида. Шу зайл ушбу бўлимлар алоҳида грамматик асар сифатида хизмат қилган.

Яна бир белгиси, мавжуд қўлёзма нусхаларда луғат бўлимлари ҳам тўлиқ берилмаган. Айрим қўлёзмаларда ё феъллар ёки исмлар бўлими йўқ.

“Мукаддамату-л-адаб”нинг луғат бўлими (яъни исмлар ва феъллар қисми) кўп тиллидир. Луғат араб бўлмаган халқларга (форслар, туркий халқлар, мўғуллар ҳамда қадимги хоразмча сўзловчиларга) араб тилини ўргатиш учун мўлжалланган. Унга мўғулчанинг киритилишига сабаб кейинчалик – XIII асрга келиб мўғуллар орасида ҳам мусулмонликни қабул қилганлари бор эди, улар ҳам ҳисобга олинган. Луғатда аввал арабча сўз келтирилади, сўнг бошқа тилларда – форсча, туркий, мўғулча, баъзан қадимги хоразмий тилида унинг таржимаси берилади. Демак, луғатдаги арабча сўзлик арабшунослик учун, форсча ва қадимий хоразмча сўзликлар – эроншунослик, туркий сўзлик – туркшунослик, мўғулча сўзлик эса мўғулшунослик учун аҳамиятга эга. Агар турли тиллардаги сўзлар қиёсий-типологик аспектда ўрганилса, қиёсий тилшунослик учун ўта аҳамиятли иш бўлади.

Муҳими, асарнинг мавжуд қўлёзмаларида сўзликларнинг берилиш тартиби ҳар хил: асар нусхалари икки тилли (арабча–форсча, арабча–туркий, арабча–хоразмий), уч тилли (арабча–форсча–туркий), тўрт тилли (арабча–форсча–туркий–мўғулча) вариантларда тарқалган.

Асарнинг луғат бўлими киритилган қўлёзмалари ҳозирги чоғда Ўзбекистон, Россия, Тожикистон, Доғистон, Англия, Франция, Италия, Туркия, Эрон, Ҳиндистондаги йирик қўлёзма

фондларида сақланмоқда (*қаранг*: Исломов 1998,12–21). Лекин буларнинг барида ҳам туркий сўзлик учрайвермайди.

Мухими, “Муқаддамату-л-адаб”нинг қадимги хоразмий тилидаги сўзлик киритилган нусхалари ҳам бор. Шулардан бири фанда кўния нусхаси деб юритилади. У Юсуф оға кутубхонасида 5010 рақами билан сақланмоқда. Қўлёзмада асарнинг бўлимлари тўлиқ. Луғат икки тилли: арабча сўзлар хоразм тилидаги таржимаси билан келтирилган (хоразмча матн ҳам араб ёзувида). Қўлёзманинг китобат санаси номаълум; чамаси XII асрда кўчирилган.

Яна бири Англиянинг Британия музейида сақланаётган 7429 сонли қўлёзмадир. У 1353 йили кўчирилган. Қўлёзмада фақат феъллар бўлими бор. Луғат, асосан, арабча–форсча–туркийда бўлиб, ора-сира хоразмча сўзлик ҳам киритилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг фариантлари кўп. Шу ўринда асарнинг луғат бўлими (исмлар ва феъллар) илк вариантда қандай кўринишда эди деган сўроқ туғилуви табиий. Олимлар, муаллиф асарнинг луғат бўлимини икки тилда (арабча–форсча) тузган; туркий ва мўғулчасини котиблар кейинчалик унга қўшганлар, деб биладилар. Бизнингча, бу фикр тўғри эмас. Буни рад этувчи далиллар ҳам бор. Чунки туркий сўзлик киритилган вариантларининг айримлари жуда эски. Яна бир жиҳати, асарнинг нодир нусхаларида келтирилган туркий сўзлик анча қадимий ёзув ва тил хусусиятларини акс эттиради. Ушбу нусхаларни кўчириш чоғида туркий сўзликка алоҳида эътибор қаратилган: баъзи қўлёзмалардаги туркий сўзлик қизилда. Жумладан, Анкарадаги Турк тили қуруми кутубхонасида асарнинг 1469 йили Константинополда кўчирилган нусхаси сақланмоқда (А.187- сонли қўлёзма). У уч тиллидир: арабча–форсча–туркий. Мухими, ундаги барча арабча сўзлар остида туркий таржимаси берилган, форсий сўзлик эса мунтазам эмас.

Мавжуд нусхаларнинг бундай белгилари тубандаги хулосага олиб келади: чамаси, муаллиф мазкур асарини икки қайта ёзган, аниқроғи бир ёзиб, кейин тўлдириш киритган. Асарни беш

бўлимдан иборат шаклда тузган. Бу илк вариантнинг луғат қисми, чамаси, икки тилли эди: арабча сўзлар хоразмча таржимаси билан келтирилган. Бунинг билан маҳаллий муҳит талаби кўзда тутилган. Кейинчалик Хоразм давлатининг сиёсий-ижтимоий талабидан келиб чиққан ҳолда, муаллиф асарнинг луғат бўлимини қайта ишлаб, такомиллаштирган: уни кўп тилли луғатга айлантирган. Муаллиф томонидан қайта ишланган ана шу вариантида туркий сўзлик ҳам бор эди. Таъкидлаш ўринлики, кейинги варианларга хоразмча сўзлик киритилганлиги даргумон. Сабаби, XIII асрдан кейин хоразм тили аста-секин истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айлана бошлаган эди.

Кейинги асрларда вужудга келган вариантлар муаллифнинг ўша биринчи ёки кейинги – кўп тилли вариантига асосланган кўринади. Асарнинг арабча–хоразмча луғат берилган кўния нусхаси илк вариантига асосланган бўлса эҳтимол. Лекин асарнинг фанда маълум бўлган бошқа нусхалари иккинчи – кўп тилли нусхадан урчиган дейиш мумкин. Кейинги юзйилликларда асар кўчирилаётган юртнинг маданий, ижтимоий-сиёсий талаблари, ерли халқлар эҳтиёжидан келиб чиқиб, унинг янги-янги вариантлари юзага кела бошлаган. Туркий муҳитда кўчирилган нусхаларида туркий сўзлик сақланган, форсийзабон муҳит учун аталганларида эса туркийси тушириб қолдирилган.

Асардаги мўғулча сўзликка келсак, унинг кейинчалик - мўғуллар салтанати даврида киритилгани аниқ.

Британия музейида, ўрни билан, орада юнонча таржимаси берилган нусхаси ҳам бор. Бу эса асарнинг Европа мамлакатларида тарқалиши ва ўрганилиши билан боғлиқ ходисадир. Ўша ўлкаларда яшовчи олимларнинг талабидан келиб чиқиб, ундаги луғат юнончада ҳам изоҳланган.

“Муқаддмату-л-адаб”нинг исмлар қисми 18 боб, 78 фаслга бўлинади. Унда замон, само, ер билан боғлиқ сўзлар, маъданлар, ўсимликлар, деҳқончилик, боғдорчилик, турар жой, дин,

хунармандчилик, тиббиёт, савдо-сотик, меҳмондорчилик, кийим-кечаклар, уй буюмлари, ўлчов бирликлари, ёввойи ва уй ҳайвонлари, қурол-яроғлар лексикаси берилган. Шунингдек, олмошлар ҳам айни бўлимга киритилган.

Феъллар қисми луғатнинг катта бўлимидир. Унда феъллар араб тилшунослигининг қонун-қоидалари бўйича жойлаштирилган бўлиб, уч ўзакли, тўрт ўзакли феълларнинг барча кўринишлари берилган. Унда жами 6934 та феъл, 1716 та масдар ҳамда сифатдош жамланган (Исломов 1998,10).

Луғатда туркий сўзликнинг берилиш тартиби арабча сўзликка таянади. Шунинг учун иборалар берилганда уларнинг тузилиши тескари шаклни олади.

Энди сўзликнинг арабий ва туркий кўринишини қуйидаги бир-икки ўрнатма кўриб чиқамиз (мисоллар асарнинг ЎзР ФА Адабиёт музейида (илгариги Қўлёзмалар институти фондида) сақланаётган тўрт тилли қўлёзмасидан олинди):

Арабчаси	Туркийси	Ҳозирги маъноси
اجبره علي كذا	<i>küç birlä berdi anqa ul işni</i>	унга ишни куч билан берди
احدرت السفينة	<i>quyï bardï kemä</i>	кема қуйи борди
احضر الشيء	<i>Keltürdi anqa nimäni</i>	унга нарсани келтирди
احضر الفرس	<i>yaxşı yügürdi at</i>	от яхши югурди
فرحة	<i>sewindürdi anï</i>	уни севинтирди
ابدا الامر	<i>Başladı işni</i>	ишни бошлади
ابطاني الامر	<i>keçikdi işdä</i>	ишда кечикди
اخطأ الطريق	<i>azdï yolnï</i>	йўлни адашди
تضاربوا	<i>uruştılar</i>	урушдилар
القرمه	<i>mulāzamat qıldı</i>	мулозамат қилди
انتقم منه	<i>öçni aldï andın</i>	ундан ўч олди

Уй иши:

“Муқаддамату-л-адаб” қўлёзмаларининг фотонусхалари асосида сўзларнинг берилиш усулини кўриб чиқинг. Туркий сўзликдан мисоллар олиб транскрипцияга ўғиринг. Имкон бўлса, туркий сўзликни арабча ёки форсча эквивалентлари билан қоғиштириб кўринг. Луғат бўйича конспект тузинг.

Талабаларнинг билимини текшириш учун сўроқ ва топшириқлар:

Махмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асари, унинг луғат қисми тўғрисида сўзлаб беринг.

Луғатнинг тузилиши, унинг принциплари тўғрисида билганларингизни сўзлаб беринг.

Луғатдан ўрин олган туркий сўзлик ва унинг туркий лексикография тарихидаги аҳамиятини айтинг.

Тўртинчи мавзу: “XIV-XV ЮЗЙИЛЛИКЛАРДА ТУРКИЙ ТИЛ БЎЙИЧА АРАБ ТИЛИДА ЯРАТИЛГАН ЛУҒАТЛАР ВА ГРАММАТИК АСАРЛАР”

Таянч тушунчалар: туркий тил бўйича араб тилида яратилган луғатлар.

Дарсни олиб бориш йўллари: маъруза, савол-жавоб. Маъруза баён, таҳлил, қоғиштира-типология усулда олиб борилади.

Дарсдан қўзланган мақсад ва вазифалар: Миср ва бошқа араб ўлкаларида туркий тилни ўрганиш бўйича тузилган луғатлар ва грамматик асарлар, уларнинг тузилиши тўғрисида билим бериш.

Кўрсатма ва тарқатма материаллар: луғат қўлёзмаларининг ксеронусхалари; асарларнинг нашрлари; топшириқ берилган варақлар; турли жадваллар, слайдлар.

Дарсда қўллаш мумкин бўлган техник ускуналар: компьютер, расми деворга туширувчи мослама, катта бичимли телеэкран, турли дисклар.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Араб юртларида туркий тилни ўрганишнинг ижтимоий-сиёсий сабаблари.

Араб тилида туркий тилни ўрганиш бўйича тузилган луғат ва грамматик асарлар характеристикаси.

“Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва муғалий” ва унинг тузилиш принциплари.

“Аттуҳфату-з-закийату филлуғатит туркийа” ва унинг тузилиш принциплари.

“Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва муғалий”

Мамлуклар давлатида (1250–1517) турк султонларининг юртга эгалиги туфайли туркий тилга эътибор катта эди. Бу кезларда арабларнинг туркий тилни ўрганиши учун грамматик асарлар ва луғатлар, турли қўлланмалар яратилган. Арабларга туркий тилни (кипчоқ тилини) ўргатиш учун ёзилган асарлардан бири “Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва муғалий”дир (қисқа қилиб “Таржумон”деб ҳам атайдилар). Асарнинг муаллифи аниқ эмас. Китоб Мисрда ёки Сурияда яратилган дея тахмин этилади.

Фанда “Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва муғалий”нинг битта қўлёзмаси маълум. Халил бин Муҳаммад бин Юсуф ал-Қўнавий ҳижрий 643 (мелодий 1245) йили кўчирган ушбу қўлёзма кунимизда Голландиянинг Лейден Академияси кутубхонасида (Leiden, Warner № 517) сақланмоқда.

Китоб туркий ва мўғул тилларига бағишланган бўлимлардан тузилган. Унинг иккинчи бўлими мўғулча-форсча ва арабча-мўғулча сўзликдир. Китобга мўғулча-форсча сўзликнинг киритилганлиги бежиз эмас. Хулағулар даврида Эронда мўғул тилини ўрганишга зарурат туғилган кўринади, шундан келиб чиқиб луғатга мўғулча сўзлик ҳам киритилган. Китобнинг ушбу бўлагини Н. Поппе ўрганиб, луғатини тузган. Туркшунослик учун аҳамиятлиси китобнинг туркий тилга бағишланган бўлагидир.

Асарнинг туркий тилга бағишланган бўлими кириш ва тўрт қисмдан иборат (*илмий наشرларида қаранг: Tarjuman; КТТ*).

Кириш қисмида ҳамдала, китобнинг ёзилиш сабаби ва туркий тилнинг фонетик ўзгачаликлари тўғрисида сўз боради.

Муаллиф асарнинг кириш қисмида туркий тилнинг товуш ўзгачаликлари тўғрисида сўз юрита туриб: “Билгилки, асл туркий-кипчоқ тили саккизта ҳарфдан холидир. Улар: ث, ح, خ, ض, ظ, ع, ف, ه. Агар бирор сўз шу ҳарфлардан қай бирини ўз ичига олганини пайқасанг, билгинки, у асл туркий бўлмай, бошқа тилдан олинган сўз бўлади. Мен асл туркий тил билан туркман тили орасидаги фарқни ва ҳозир халқ орасида форс ва бошқа тиллардан олинган сўзларни белгиладим” деб ёзади (Tarjuman, 29).

Биринчи қисм арабча–туркий сўзлик, қолган қисмлар туркий тилнинг грамматик қоидаларига бағишланади.

Асар араб грамматик анъанаси бўйича тузилган: фаслларда арабча сўз ва унга туркий эквивалент берилади. Фақат йигирма иккинчи фаслда олдин туркий сўз, ундан кейин унинг арабча изоҳи келтирилган. Туркий сўзларни тўғри ўқиш учун диакритик белгилар кенг ишлатилган.

Биринчи қисмда сўзлар маъноларига кўра 26 бўлимга (фаслга) бўлиб чиқилган. Булар: биринчи фасл – осмон ва унга тегишли нарсаларнинг отлари (*kök, qir (фалак), kün, quyaş (нур, ёруғлик), ay, aydın (ойдин), ay tolun (тўлин ой), yulduz, Ülkär, bulüt, tuman, yamğur, yel, qar, burçaq (дўл), buz, sawuq, ıssı (иссиқ), yaşın, kökrämäk (момақалдироқ), yıldırım (чақмоқ), doz (тўзон), täbi (қор бўрон), qisırqa (қуюн, довул) сингари*); иккинчиси – ер ва ундаги жойларнинг отлари (*yer, tupraq, qut, qayır (шағал), taş, tağ, qaya, ou (водий), in (зор), yar (жар, жар ёқаси), yazı (текислик, дашт), yol, yurt, yaban (чўл), ew (уй), qorğan (отхона; қалъа) сингари*); учинчиси - сувлар ва унга боғлиқ нарсаларнинг отлари (*su, teniz, özän (дарё, ирмоқ), keçi (кечув), bulaq, taşqın su (сел) сингари*); тўртинчиси – дарахтлар, мевалар, ўсимликлар ва уларга яқин нарсаларнинг отлари (*ağaç, butaq, çibüq (чивиқ, новда), yemiş, alma, aywa, tal сингари*), шу

тарзда давом этиб, йигирма олтинчи фасл – дард-касалликларнинг отлари (*yig, sögallik (касаллик), ağrı (оғриқ), uçuq, isitma, titrämä, esnämäk, ölmäk* сингари) билан тугайди. Орада ҳатто *eugi–yaman, yaqši–čirkin, yawuq–yüraq* сингари қарама-қарши маънони англатувчи сўзларни англатувчи фасл ҳам бор.

Луғатда, асосан, туркий сўзлар берилган. Ора-чора ўзлашган сўзлар ҳам аралашган. Бундай ҳолатда унинг қайси тилдан ўзлашганига ишора этилади. Сўзликдан мисол:

“**kemi** – кема, буни *kärär* деб ҳам юритилади, буниси румчадир”.

“**açquç** – калит, *kälit* ҳам дейилади, асли форсча *kalid* сўзидан олинган”.

“**devär** – девор. Бу сўз форсчадир”.

“**dānišmand** – донишманд, қонуншунос, бу сўз туркманча бўлиб, форсчадан олинган”.

Сўзлар изоҳланганда, ўрни билан, уларнинг синонимлари, фонетик вариантлари ҳамда диалектларда қандай аталиши ҳам келтирилади. Масалан:

“**qapu** – эшик; буни *eşik* ҳам дейилади; тўсин”.

“**yowa** – пиёз, буни *soğan* ҳам дейилади, кейингиси машхуррок.”.

“**buday** – буғдой, буни *buğday* ҳам дейилади”.

“**börü** – бўри, буни *qurt* ҳам дейилади, туркманча; (бунинг иккинчи маъноси) қурт [яъни ҳашорат]”.

Ёки *қорақуш* сўзига шундай изоҳ берилган:

“**qaraquş** – бургут, яъни қорақуш демакдир, буни туркманчада *tawšančıl* ҳам дейилади. Бу қуш кўпроқ қуён овлаб егани учун шундай аталади”.

“**tal** – тол, буни *söğüt* ҳам дейилади, кейингиси туркманча”.

“**özän** – ўзан, ирмоқ. Буни *yirmaq* ҳам дейилади, буниси туркманча”.

Луғатда сўзлар изоҳланганда, ўрни билан, уларнинг фонетик шакллари, қандай талаффуз этилишига ҳам айрича урғу берилади. Масалан:

“**yağmur** – ёмғир; *yağmur* ҳам дейилади; буниси туркманча”.

“**dağiq** – товук; *daquq* ҳам дейилади, буниси туркманча”.

Луғатда кўп маъноли ёки омоним сўзларга алоҳида эътибор қаратилган; муаллиф бундай сўзлар англатган маъноларни тўлиқ келтиради. Масалан:

“**kök** – бу осмон, кўк ранг; жинс; асл; тиниқ суқ демак”.

“**yar** – жар ёкаси, жар; сўлак; бир нарсани ёриб ажратишни истаб буюрганингда ҳам шундай дейилади”.

“**ot** – ўт, кўкат; олов; дори-дармон; шарм-хаёга ҳам айтилади”.

“**qoyun** – умуман кўй; инсон қўйни ва қўлтиғини ҳам ифодалайди”.

“**bor** – май; шаҳарларда матоларнинг устига суртиладиган бир турли оқ кесак, бўр”.

“**qas** – қош; узукнинг кўзи; паст, узунасига чўзилган тоғ чўққиси”.

Араблар учун таниш бўлмаган тушунчаларга кенг изоҳ берилади. Масалан:

“**çaqir** – бу ҳам май, мўғулча. Уларда яна бошқа ичимлик борки, у қамишнинг бошоғига ўхшаш ўсимликни эритилган асалга қўшиб ачитишдан ҳосил бўлади. Унинг номи *qumlaq*дир. Бу ичимлик маст қилишда узум шарбатига қараганда ўткирроқдир ва шунинг учун уни афзал кўрадилар. Уларда яна хурмо ва бошқа нарсалардан тайёрланадиган, арабларнинг мизрига ўхшаган ичимлик ҳам бор, уни *bözä* деб ҳам атайдилар”.

“**qamqaq** – бир-бирига киришиб чалкашиб кетган ва шамол ерда думалатиб юрадиган қуруқ тикан, қамғоқ. Ақли кам одамни қойганларида *qamqaq başlu* дейдилар, яъни қамғоққа ўхшаш енгил, ақли кам демакдир”.

Яна бир жиҳати, луғат қисмида атоқли отлар алоҳида гуруҳга ажратиб берилган. Масалан, йигирма иккинчи фаслда мамлуклар (куллар), чўрилар ва бошқа табақа кишиларга қўйиладиган отларнинг маъноси келтирилган. Масалан:

“**Baybars** – амир ва барс, Бойбарс, **Qarasonqur** – қора ва сунқур, Қорасунқур, **Taybars** – той ва барс, Тойбарс, **Qulbars** – қул ва барс, Қулбарс, **Aybars** – ой ва барс, Ойбарс, **Aqquš** – оқ ва қуш, Окқуш, **Qaraquš** – қора ва қуш, Қорақуш, **Aydoğdī** – ой туғди, яъни ой чикди, Ойтуғди, **Qaratay** – қора ва той, Қоратой, **Ağaçeri** – ўрмон кишиси, Оғочэри” сингари.

Иккинчи қисмда феълларнинг тингловчига бўйруқ кўринишлари, улардан масдар ясалиши ва сўзларнинг келаси замонда қандай турланиши ҳақида (*körgil, kirgil, öldürgil, čiqarğil, awlağil, ačqil* сингари). Булар алифбо тартибида берилган (“алиф” ҳарфлилар, сўнг “б”, “т”, “с” ҳарфлилар ва шу сингари).

Учинчи қисм феълларнинг тусланишига бағишланган. Унда тингловчи ва ўзгага буйруқнинг ҳосил қилиниш йўллари, феълнинг ўтган, келаси ва ҳозирги замон кўриниши қандай ҳосил қилинуви тўғрисидаги грамматик қоидалар берилган.

Тўртинчи қисмда гап қоидалари, келажакда мақсадни тўлдирадиган сўз ва формаларнинг турлари, яъни сўз ясовчи, сўз ўзгартувчи, шакл ҳосил қилувчи қўшимчалар ҳамда ёрдамчи сўзларнинг гапдаги вазифалари, сўроқ ҳосил қилиш йўллари ва шунинг сингари қоидалар тўғрисида билим берилган.

“Аттуҳфату-з-закийату филлуғатит туркийя”

“Аттуҳфату-з-закийату филлуғатит туркийя” (“Туркий тиллар ҳақида ноёб туҳфа”) асарини ким ёзганлигини билмаймиз. Асар Мисрда яратилган дея чамаланади. Унинг битта қўлёзмаси маълум. Қўлёзма ҳозир Истанбулда Валидуддин афанди кутубхонасида сақланмоқда (ўзбекча нашрига қаранг: AZFT).

Китоб “қипчоқ тили” грамматикасига бағишланган. Бу тўғрида: “Мен бу асарда қипчоқ тилига асосландим. Чунки энг кўп қўлланадиган тил қипчоқ тилидир. Туркман тилини бу ишда баён қилмадим. Фақат жуда зарурат бўлгандагина кўрсатдим”, – деб ёзади унинг муаллифи кириш бўлимида (AZFT,8).

Асар уч бўлимдан иборат: кириш, арабча-туркий сўзлик, грамматик қоидалар бўлими. Кириш қисмида китобнинг ёзилиш сабаби, унда туркий тилнинг қай лаҳжасига асосланганлиги баён этилади. Сўнг туркий алифбо ва имло қоидалари хусусида маълумот берилади.

Киришда араб алифбоси негизидаги туркий ёзувнинг имло хусусиятлари тўғрисида ҳам маълумот берилади. Муаллиф ёзади: “Билгилки, турк тилида шакл йўқ. Шакл йўқлиги учун бир қанча аниқсизлик ва хатолар пайдо бўлар эди. Шунинг учун ана шу аниқсизликдан қутилиш учун от, феъл ва ҳуруфни ёзишда махсус шакл қўллаш усулини қабул қилдилар. Яъни фатҳа ўрнида “алиф”, касра ўрнида “йай”, замма ўрнида “вав” қўллай бошладилар” (AZFT,10). Бунда муаллиф “турк тилида шакл йўқ” деганда туркий ёзувда товушлар тизимидаги “чўзиқлик” ва “қискалик”ни бериш муҳим эмаслиги, диакритик белгиларнинг турғун вазифаси йўқлигини кўзда тутган; “ана шу аниқсизликдан қутилиш учун от, феъл ва ҳуруфни ёзишда махсус шакл қўллаш усулини қабул қилдилар” деганда эса арабий ё форсий матнлардан фарқли ўлароқ, туркий сўзларни ёзишда матнда унлиларни ҳарфларда тўлиқ бериш қоидаси жорий этилганини кўзда тутади.

Сўзлик бўлимида аввал арабча сўзлар, кейин эса унинг туркий таржимаси берилади. Шунинг учун фаслларнинг тузилишида сўзнинг араб тилидаги шакли инобатга олинган. Масалан, илк ҳамзали сўзлар бўлимида араб тилида ҳамза билан бошланувчи сўзлар назарда тутилган. Бу принципнинг туркий сўзликка кўпда зиёни йўқ. Сабаби, ҳамзали сўзларга тегишли қолган бўлимлар тематик гуруҳга кўра туркумлаштирилган: отларнинг ранглари, от асбоблари, ер ва унга боғлиқ нарсалар,

ейиладиганлар, томонлар, ўтган замон феъллари. Сўнг харфи билан бошланувчи отлар, кетинида феъллар; кейин <t> харфи билан бошланувчи отлар, кетинида феъллар, шу тартибда давом этиб охирида <k> харфи билан бошланувчи отлар келади.

Асарнинг луғат бўлимида олинган қуйидаги ўрнакларга эътибор беринг:

Арабчаси	Туркийси	Ҳозирги маъноси
اخ	<i>qardaš</i>	<i>Қариндош</i>
اخت	<i>qiz qardaš</i>	<i>сингил</i>
ارمله	<i>tul</i>	<i>тул, бева</i>
اسود	<i>qara</i>	<i>қора</i>
احمر	<i>qizil</i>	<i>қизил</i>
اصفر	<i>sari</i>	<i>сарик</i>
اخضر	<i>yašil</i>	<i>яшил</i>
الابيض و الاشهب	<i>böz</i>	<i>бўз (ранг)</i>
ارض	<i>yär</i>	<i>ер</i>
اسد	<i>arslan</i>	<i>арслон</i>
ارنب	<i>tawšan va quyan</i>	<i>қуён</i>
ادام	<i>qatıq</i>	<i>қатик</i>
باغ	<i>satti</i>	<i>сотди</i>
بارك	<i>qutladi</i>	<i>қутлади</i>
بئد	<i>tiigdi</i>	<i>туйди, енчди</i>
بكي	<i>yiğladi</i>	<i>йиғлади</i>
سيده	<i>xatun</i>	<i>хотин</i>
سلطان	<i>qan</i>	<i>хон</i>

Луғатда туркий сўзлар берилганда, ўрни билан, уларнинг синонимлари ҳам берилади. Масалан: арабча امرأ *sūzi* туркийда *awrat va epči*; امه *sūzi* – *qarnaq va qarawaš*; اخد عين – *yelkä va čäkkä*; اتسع – *yayindi va kenildi*; حزن – *qayğamaq va qayğırmaq*; تيمر *temir va šoyun*; حرق – *küydi va açidi* кўринишида берилган ва шунинг сингари.

Ёки бирор сўзни изоҳлаб туриб, уни бошқа сўз билан ҳам аталишини таъкидлайди. Масалан, ابريق *sūzini qutğan* дея

изоҳлар экан, “буни *kökäwür* ҳам дейилади” деб қўшиб қўяди муаллиф. Қизиғи шундаки, *ibriq~iwriq* нинг келиб чиқиши асл туркий, бу сўз арабларга турклардан ўтган бўлуви керак. Чамаси, бу сўз туркий тилнинг қипчоқ лаҳжасида ишлатилмаган, шунинг учун ҳам уни бошқа сўз билан беради.

Муҳими, луғат қисмида туркий сўзларни берганда эътиборни ўзига тортувчи ёзув хусусиятлари кузатилади. Масалан, “алиф” билан бошланувчи айрим сўзлар қўшалок “алиф” билан берилади. Ёки келиб чиқиши асл туркий бўлган айрим сўзлар араб тилига хос итбоқ ص, ط ҳарфлари билан ҳам ёзилган. Бунинг ўзига яраша сабаби бор. Чунончи, қўшалок “алиф” унлилардаги “бирламчи чўзиқлик”ни ифодалашга хизмат қилган: *او* – *a:w* (“ов; тузок”); *اقين* – *a:qin* (“сел, окин”); *اولاندي* *ä:wländi* (“уйланди”) сингари.

Туркий тилга хос бўлмаган итбоқ ҳарфлар эса, [s], [t] товушларининг “йўғон” вариантыни билдирган: *صوغان* – *soğan* (“пиёз”); *طامغا* – *tamğa* (“тамға, муҳр”) сингари.

Муаллиф туркий сингармонизм тўғрисида яхши маълумот берган. У жумла ва унинг тузилиши тўғрисида сўз юрита туриб шундай ёзади: “Жумла икки хил: исмли жумла, феълли жумла бўлиши мумкин. Мавсул зарфда ва мажрурларда *-ği*, *-qi*, *-ki*, *-gi* қўшимчалари билан ифодаланади. Бу қўшимчалар бир хил маънода бўлиб, *-ği* ва *-qi* қалин сўзларда, *-ki* ва *-gi* ингичка сўзларда келади”. Асарда зарфлар мисолига *qatimdaği*, *qatimizdaği*, *qatındaği*, *qatiniğizdaği* сингари, мажрур ҳолда келганлар мисолига эса *öydaği*, *bazardaği*, *şanaqdaği* сўзлари келтирилган (AZFT,110). Масдар тўғрисида фикр юритганда ҳам айни масалага тўхталиб ўтади: “Масдарнинг белгилари кўпдир. Улардан бири қалин сўзларда *-maq*, ингичка сўзларда *-mäk* шаклини қўшиш оркали ясаладиган туридир,” – деб ёзади муаллиф. Бунга ўрнак қилиб *almaq*, *turmaq*, *ketmäk*, *kelmäk* сўзларини кўрсатган (AZFT,117).

Уй иши:

“Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва муғалий” ҳамда “Аттухфату-з-закийату филлуғатит туркийя” асарларини синчиклаб ўрганиб чиқинг. Уларнинг тузилишини белгиловчи муҳим кирраларга эътибор қаратинг. Ҳар икки луғат бўйича конспект тузинг.

Талабаларнинг билимини текшириш учун сўроқ ва топшириқлар:

Араб дунёсида туркий тилни ўрганишга бўлган эҳтиёжнинг ижтимоий-сиёсий сабаблари нимада эди?

Туркий тилни ўрганишга бағишланган луғат ва грамматик асарларга умумий тавсиф беринг.

“Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва муғулий” асари ва унинг тузилиши тўғрисида сўзлаб беринг.

“Аттухфату-з-закийату филлиғатит туркийя” ва унинг тузилиши тўғрисида сўзланг.

Ўқитувчи раҳбарлиги остида “Туркий тил бўйича араб тилида яратилган луғатлар ва грамматик асарлар” мавзуида илмий семинар ўтказинг. Семинарда слайдлардан кенг фойдаланинг.

Бешинчи мавзу: “XV–XVI АСРЛАРДА “ЧИҒАТОЙ ТУРКИЙСИ” БЎЙИЧА ЯРАТИЛГАН ЛУҒАТЛАР ВА ГРАММАТИК АСАРЛАР”

Таянч тушунчалар: ўзбек тилишунослиги тарихи, тилларни типологик ўрганиш, тил, туркий тил, форсий тил, сўз, калом, нутқ.

Дарсни олиб бориш йўллари: маъруза, машқ дарси, савол-жавоб. Маъруза баён, таҳлил, қоғиштира-типологик усулда олиб борилади.

Дарсдан кўзланган мақсад ва вазифалар: Алишер Навоийнинг “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ёзишдан кўзлаган мақсадини, унинг бу асар билан нима демоқчи эканлигини ўқувчига тушунтириш; асарнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш. Эски ўзбек тили, хусусан Навоий асарлари бўйича луғатлар яратиш анъанасининг шаклланиши ва унинг тарихий тараққиёти тўғрисида талабаларга билим бериш.

Кўрсатма ва тарқатма материаллар: араб хатида ёзилган туркий сўзлар; топшириқ берилган варақлар; турли жадваллар, слайдлар.

Дарсда қўллаш мумкин бўлган техник ускуналар: компьютер, расмни деворга туширувчи мослама, катта бичимли телеэкран, турли дисклар.

Э ь т и б о р қ а р а т и л а д и г а н м а с а л а л а р :

XV–XVI асрлардаги ўзбек тилшунослиги.

Навоийнинг ўзбек тилшунослиги тарихидаги улуғ хизматлари.

“Муҳокамату-л-луғатайн” асари.

Навоийнинг талкин принциплари. Турли оилага кирувчи тилларни чоғиштира-типологик ўрганиш масаласи.

Навоий туркий тилнинг сўз бойлиги тўғрисида.

Алишер Навоийнинг луғатчилик фаолияти. “Сабъат абхур” луғати.

Навоий асарлари ва “чиғатой туркийси” бўйича луғат тузиш анъанасининг юзага келиши.

“Қутадғу билиг” қўлёзмасида айрим сўзлар учун берилган изоҳлар

Шарқ, хусусан, туркий луғатчилик анъанасида кизик бир ходиса кузатилади. Бадиий асарни кўчираётган котиб, унда қўлланган, бироқ ўз даври ўқувчиси учун тушунарсиз бўлган сўзлар маъносини хошияга ёки сатр остига ёзиб кетган. Кези келганда, бу нарсa луғат вазифасини ҳам ўтаган. Буни машҳур бир қўлёзма мисолида кўриб чиқамиз.

“Қутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли хирот нусхасини кўпчилик эшитган. Ушбу қўлёзмани 1439 йили хиротлик Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши кўчирган эди. Уйғур ёзувли қўлёзма ҳозир Вена Миллий кутубхонасида (А.Ф.13) сақланмоқда (*факсимили учун қаранг*: Радлов 1890).

Муҳими шундаки, уни кўчирувчи бахши матнни ёзаётганда, ўрни билан, айрим сўзлар ёки ҳарфлар остига уларнинг ўқишлишини, ўз даври учун тушунарсиз бўлган сўзларнинг маъносини ёзиб кетган. Буни ҳам луғатчилик тарихидаги ўзига яраша усул сифатида баҳолаш мумкин. Чунки, ўтмишда тарихий

асарлар кўчирилаётганда кўпинча шундай йўл тutilган (Масалан, шунга ўхшаш ҳодисани “Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг XV-XVI асрларда кўчирилган қўлёмаларида ҳам учратамиз. Ёки XVIII асрда Алишер Навоий “Ҳамса”сини кўчирган котиб матн теvарагига тушунарсиз бўлган сўзларнинг маъносини изоҳлаб кетган. Бу ишга катта куч кетказгани учун ҳатто матнга янги от бериб, уни “Ҳамса бā ҳалли луғат” деб атаган).

Матнда асар тилига хос, лекин қўлёмза кўчирилган кезде ишлатилмай қўйилган ёки айни маънода ўша давр китобхони учун таниш бўлмаган архаик сўзлар изоҳлаб кетилган. Котиб асар тилини аслидай сақлаш, уни замонасига зўрма-зўраки мослаштириб юбормаслик учун шундай йўл тутган кўринади. Сўзларга берилган бундай сатр ости изоҳлари араб ёки уйғур хатида.

Изоҳланиш йўллари қуйидагича:

Асар кўчирилган чоғларда қўлланилмай қўйган қадимги туркий сўзлар уларнинг синонимлари билан изоҳланган. Масалан: *bodun~bozun* сўзининг остига *el*, *raiya*t деб ёзиб қўйилган (30.13; 20.10), *qumardqu~qumaru* сўзининг остига *yādgār* (7.3; 59.20); *arqış – karvān* (14.2), *otačī – tabib* (9.26), *sawčī – rasul* (23.19), *ög – ‘aql* (16.21), *yuluğ – fidā* (12.6), *yula – čirağ*, *yaryqluq* (12.4; 6.12), *hajib(~xas hajip) – vazir* (3.16; 30.9), *munduz – gol* (32.30), *bor – šarāb* (55.10), *yalawač – elči* (9.9), *qurdqa – qari* (24.5), *yanluq – ādam* (20.22) сингари.

Айниқса, астрономик атамалар мунтазам равишда изоҳланган. Чунки, бу даврда қадимги туркий атамалар ўрнида уларнинг арабий, форсий вариантлари қўллана бошлаган эди. Масалан: *Yašiq – Āftāb* (13.20), *Sekāntir – Zuhal* (16.1), *Oŋğay – Muštariy* (16.2), *Körūd – Mirrih* (16.3), *Ökāk – Javzā* (16.9), *Ud – Savr* (16.9), *Qozī – Hamal* (16.9), *Ülgü – Mezān* (16.10), *Könāk – Dalv* (16.11.1), *Baliq – Xut* (16.11.1) сўзлари билан изоҳланган ва б.

Кўп маъноли сўзларнинг айни байтдаги маъноси изоҳланади. Масалан, асарда қўлланилган *öd* сўзи “вақт” маъносини

билдирган. Ушбу ўзакдан ясалган *ödsiz* сўзи “бевақт” маъносини ифодалайди. Матнда қуйидаги мисрада ҳам у аини маънода келган:

Kişi ödsiz ölmäs anadın tuğup (81.28).

Мисрадаги *ödsiz* сўзининг остига *ajal* деб изоҳланган. Бу билан мазкур сўз “бевақт, ажалсиз” маъносини ифодалаётганига ишора этилади: “Киши онадан туғилиб бевақт [яъни ажалсиз] ўлмайди”.

Qut сўзи ҳам кўп маънолидир. Мазкур байтга эътибор берайлик:

Bu sağliğ bilä kör elin saqladi,

Qutî kündä artip örü yuqladi (25.19).

Байтдаги *qut* сўзи “давлат, бойлик” маъносини ифодалайди. Шунга кўра, унинг остига *davlat* деб ёзиб қўйилган. Байт мазмуни шундай бўлади:

Бу билим билан, кўргин, элини сақлади,

Давлати кунда ортиб, юқори қўтарилди.

Qut сўзи бошқа бир байтда *iqbāl* деб изоҳланади:

Bu Aytoldi tegli qut-ol kör anî (22.10).

Бу билан асар персонажларидан бири бўлмиш Ойтўлдиннинг мажозий маъноси назарда тутилмоқда: “Бу Ойтўлди дегани – қутдир [яъни иқболдир], кўргин уни”.

Изоҳларнинг айримлари форсчада. Матнчиликдаги бу ходиса Ҳирот адабий-маданий муҳитининг таъсирида юз берган дейиш мумкин. Чунки мазкур муҳитда икки тиллилик анъанаси устивор эди. Чунончи: туркий *siğit* ни котиб *giryā* деб изоҳлаган (48.22), *qaruğ* ни *dar* (9.23). Баъзи изоҳлар туркий ва форсийда. Жумладан, *adın* сўзи бир ўринда туркий *özgä* (5.6), бошқа бир ерда эса форсча *digar* (6.8) сўзи билан изоҳланган.

Баъзи изоҳлар бирикма ҳолида: *ol edgü özün – dar ān vaqt* (20.10), *bezänip ödü – ārasta damā-dam* (24.8), *qutadğu* сўзи эса *ya’ni hujasta* ёки *hujasta bud* (22.7) деб изоҳланган.

Сатр остида сўзларнинг қўлёзма кўчирилган даврда қўлланган фонетик вариантлари келтирилади. Жумладан: уйғур

ёзувли сатрдаги *qulğaq* сўзининг остига *qulaq* (82.6), *adirdi* остига *ayirdi* (16.8), *qulağuz* остига эса [*qula*]wuz деб ёзиб қўйилган (15.31).

Шундай қилиб, бахшининг ушбу изоҳларидан XV аср тилида (“чиғатой туркийси” деб аталаётган ёзма адабий тилда) архаиклашган луғат қатламини тиклаш мумкин.

Алишер Навоийнинг тилшунослик тарихидаги хизматлари

Улуғ мутафаккир Алишер Навоий буюк шоир ва ёзувчи, тарихчи, адабиётшуносина эмас, улуғ тилшунос ҳам эди. Унинг тилшуносликка тегишли икки асари бор: “Муҳокамату-л-луғатайн” ҳамда “Сабъат абҳур” луғати.

Навоий “Муҳокамату-л-луғатайн” асарини хижрий 905 (мелодий 1499) йилда ёзди (*асар тўғрисида қаранг*: Содиқов 2011).

Асар икки тил – туркий ва форсийнинг ўзаро қиёсига бағишланган. Навоий туркий улусни *türk, türklär, türk eli, türk ulusî; atrāk*, туркий тил(эски ўзбек тили)ни эса *türk tili, türk lafzi, türk alfäzi, türk 'ibārati; türkcä; türkî, türkî alfāz* деб атайди. Форсий улусни *sart, sartlar, sart ulusî, sart eli*, тилини эса *färsî, färsî til, färsî alfāz* ёки *sart tili, sart lafzi, sart 'ibārati* деб атайди.

Ёзма манбаларда *sart* атамаси турли маъноларда ишлатилган. Навоий уни форсларга нисбатан қўллайди. “Абушқа” луғатида қайд этилувчи, ўша чоғларда “ажамнинг шаҳрини *sart* деганлар” (*sart – 'ajamîñ šahrisîna derlär*) (DDT,273). Сўзнинг бу маъноси Навоий ишлатган маънога яқин келади.

Муҳими, “Муҳокамату-л-луғатайн” икки тилни шунчаки чоғиштириш учунгина ёзилган эмас. Унда икки тоифа тилининг бир-бирида қайтарилмайдиган кирралари ўзаро чоғиштирилиб, хос хусусиятлари илмий асосда ёритиб берилган. Навоийнинг ушбу асарни ёзишдан кўзлаган бош мақсади, туркийнинг бадий адабиётда имкониятлари ниҳоятда чексиз экани, луғат бойлигини ёритиб бериш ва шу асосда ёш ижодкорлар

эътиборини унга қаратиш эди. Навоийнинг айтмоқчи бўлгани, айрим туркий тилли шоирларнинг она тилида эмас, кўпрак форсийда ижод қилишни маъқул кўрганлигининг сабаби, туркийнинг бой ва чексиз имкониятларини билмагани, ундан фойдалана олмасликларидир.

“Муҳокамату-л-луғатайн” Навоийнинг тилшуносликдаги улуғ кашфиётидир. Асар тилшуносликда янги-янги соҳаларни, тилни ўрганишнинг янги йўл ва усуллари очиб берганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Навоий ушбу асари билан шарқ тилшунослигидагина эмас, дунё тилшунослигида биринчи бўлиб типология соҳасини, тилларни ўзаро чоғиштириб ўрганиш ишини бошлаб берди. Тўғри, бундан бурун яратилган айрим луғатлар, грамматик асарларда тилдаги бирор ҳодисани очиб бериш учун, ўрни билан, муайян тилга чоғиштириб кетилган жойлари ҳам бор. Лекин улар турли тилларни чоғиштирама ўрганишга бағишланмаган эди. Навоий ўз асарида тилшуносликдаги ана шу бўшлиқни тўлдирди. У турли оилага кирувчи икки тил – туркий ва форсийни ўзаро чоғиштириб, типологиянинг лексик-семантик, фонологик, морфологик аспектларини ишлаб чиқди. Асар бошдан-охир типологияга, тилларни чоғиштириш йўриғига, метод ва усуллари таянади. Навоий икки тилни ўзаро чоғиштираар экан, тил бирликларининг стилистик жиҳатларига, унинг матндаги ўрни, тингловчига таъсири, матн лингво-поэтикаси масалаларига кенг тўхталади. Шу йўл билан у икки тилнинг лексик-стилистик, фоно-стилистик, морфо-стилистик жиҳатларини, қолаверса, ушбу тилларнинг лингво-культурологик белгиларини ёритиб берди.

Навоий икки тилни ўзаро чоғиштиришда уларнинг таянч нуқталарини топа олган. Улар тасодифий эмас, тилнинг бадий имкониятлари кенглиги ҳамда бойлигини илмий асосда очиб берувчи белгиларидир. Жумладан, фонетикада туркийнинг бошқа тилларда, хусусан, форсчада учрамайдиган ўзига яраша товушлари, семантикада нозик маъноли ҳаракат-ҳолатларни билдирувчи феъллар ва уларнинг мазмунга таъсири,

синонимларнинг бадииятдаги ўрни, стилистик хусусиятлари, сўзларнинг кўпмаънолилиги, шунингдек, туркий атамалар тизимининг ўта бойлиги сингари муҳим лингвистик белгиларига эътибор қаратади. Навоийнинг тилшунослик тарихидаги хизматлари ниҳоятда улуғ.

Навоий ўз асарини *risāla* деб атайти. Фан тарихида илмий асарлар шу ном билан юритилган. “Муҳокамату-л-луғатайн” – тилшунослик асари. У кенг омма тушуниши учун ўнггай бир кўринишда ёзилган эмас. Матн услуби ниҳоятда мураккаб ва оғир, илм аҳлининг тил бобидаги теран билимига таянган ҳолда, замонасининг етук ўқимишли кишилари, шоиру адиблар учун мўлжаллаб ёзилган рисоладир. Шунга қарамай, асарда муаллиф ўз илмий қарашларини аниқ ва лўнда тил билан баён этади, матн услуби ўта кўтаринки. Илмий услубда ёзилаётган ҳозирги рисоаларимиздан фарқ қилади. Бу жиҳатдан ўтмишда яратилган тарих китобларининг услубига ўхшаб кетади. Жумлалар бадиий услубда, муаллиф матн тузишда турли бадиий воситалардан кенг фойдаланган. Шу белгиларини кўзда тутиб, “Муҳокамату-л-луғатайн”ни фақат илмий эмас, бадиий асар сифатида ҳам ўрганса бўлади.

“Муҳокамату-л-луғатайн”нинг қўлёзмалари ва нашрлари

Фанда “Муҳокамату-л-луғатайн”нинг тўртта қўлёзмаси маълум:

А. Нусхалардан биринчиси Истанбулдаги Тўпқопи саройи музейи Равон кутубхонасида 808- сони остида сақланувчи Навоий куллийетининг 774а–781b- бетларидан ўрин олган. Ушбу қўлёзма 1497 йили кўчирилган. Хати ўта тартибли, ҳар бетига 27 қатордан матн битилиб, теваараги зарҳал хошия билан ўралган. Орадаги оятлар ва айрим арабча жумлалар қизил рангда. Ишимизда биз, асосан, ана шу матнга асосландик.

В. Асарнинг яна бир нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Фотиҳ бўлимида сақланаётган 4056- сонли Навоий куллийетига кирган.

С. Париж нусхаси. Ушбу нусха Миллий кутубхонада сақланаётган (Suppl. Turc. 316–317- сонли қўлёзма) Навоий куллийети таркибида. Қўлёзма 1526–1527 йилларда кўчирилган.

Д. Асарнинг яна бир қўлёзмаси Будапештда сақланмоқда.

“Муҳокамату-л-луғатайн” биринчи марта 1841 йили Парижда М. Катремер томонидан нашр этилди. 1882 йили Боғчасаройда И. Ғаспирали, 1895 йили Истанбулда Аҳмад Жавдат чоп эттирди. Асар 1917 йили Қўқонда тошбосма усулида ҳам чоп этилган. Тошкентда Порсо Шамсиев асарни уч қайта бостирди: 1940 йили О. Усмон билан биргаликда латин алифбосида кириш сўзи, матн ва ҳозирги ўзбекча талқинини берди. Ушбу нашрга асарнинг париж нусхаси асос қилиб олинган эди. Яна 1948 ва 1967 йилларда ёлғиз ўзи кирилл хатида чоп эттирди.

Асар Анқара, Ашгабад, Урумчида ҳам чоп этилган.

1996 йили асар Анқарада Турк тили қуруми томонидан янгидан чоп этирилди. Мазкур нашр асарнинг мавжуд қўлёзмалари асосида йиғма-чоғиштира матн кўринишида тайёрланган.

Асарнинг Тошкент нашрларининг бурунгилари (1948 ва 1967) айрим қисқартишлар билан босилган: уларда асарнинг айрим ўринлари, арабча диний мазмунли иборалар тушириб қолдирилган. Жумладан, китоб муқаддимасидаги тангрига бағишланган ҳамд берилмаган. Муҳими шундаки, бу қисмда Оллоҳнинг марҳамату қудратини мадҳ этувчи учта ажойиб рубоий ҳам бор. Яна бурунги нашрларда Навоийнинг араб тилини таърифлаб ёзган айрим жумлалари ҳам туширилган.

Анқара наشريда қайд этилганларнинг бари тўлиқ.

Асарнинг 2000 йилдаги Тошкент наشريда ҳам аввалги нашрларда туширилган бўлаклар тикланибди.

Навоий туркий тилнинг сўз бойлиги тўғрисида

Навоий туркий тилнинг услубий қулайликларини кўрсатиш мақсадида форсийда муқобили бўлмаган юзта феълни келтиради. Уларнинг юзта сўз (*yüz lafz*) эканлигини муаллифнинг ўзи ҳам икки-уч ўринда таъкидлайди. Қизиғи шундаки, асарнинг Тошкент нашрида ушбу феъллар тўқсон тўққизта. Бунинг боиси, асарнинг бизга етиб келган қўлёзмаларида уларнинг сони турлича: Тўпқопи ва Париж нусхаларида тўқсон тўққиз, Фотиҳ ва Будапешт нусхаларида юзтадир. Ушбу икки нусхада бошқа қўлёзмада тушиб қолган юзинчи феъл ҳам бор. У *çimdilamaq* феъли бўлиб, кетма-кетликда *qičiğlamaq* сўзидан сўнг келади. Йиғма матн тайёрлаш жараёнида Анқара нашрида матнга ана шу феъл ҳам киритилган. Бундан кўринадики, ҳалиги нусхани кўчираётган котиб бу сўзни тасодифан тушириб қолдирган.

Навоий келтирган нозик маъноли феъллар қуйидаги кетма-кетликдадир: *quwarmaq-u quruqşamaq va üşärmäk-ü jüyjaumaq va öndäymäk-ü çigräymäk va domsaymaq-u umunmaq va osanmaq-u igirmäk va egärmäk-ü oxranmaq va tariqmaq-u aldamaq va arğadamaq-u işänmäk va iglänmäk-ü aylanmaq va erikmäk-ü igränmäk va awunmaq-u qïstamaq va qïynamaq-u qozğalmaq va sawrulmaq-u çayqalmaq va dewdäşimäk-ü qïmsanmaq va qizğanmaq-u nikämäk...* ва бошқалар.

Шундан сўнг синонимларга, уларнинг услубий ўзгачаликларига эътибор тортилади. Навоийнинг ёзишича, шоирлар майнинг таърифида кўп муболаға қилдилар, май ичмак қондасида кўп сўз суриб, ниҳоясиз зариф таърифлар зоҳир қилурлар. Бири *sïpqarmaq* лафзидирким, муболаға бундан ўтмас. Байт:

Sāqiyā, tut bāda-kim, bir lahza özümdin baray,
Şart bu-kim, har neçā tutsaŋ, lab-ā-lab sïpqaray.

Новоийнинг эътирофича, *sïpqaray* сўзининг мазмунига етганда, форсий шеърда бу таърифни беришнинг иложи йўқ.

Яна *tamšīmaq* лафзики, маъноси “ғоят завқдан тез ичмасу, лаззат топа-топа, оз-оз ичар”. Ушбу ғаройиб маъно адосида туркчада шундай матла бор. Байт:

Sāqî çu içir maña tutar qoş,

Tamşî-tamşî anî qîlay noş.

Ёки *boxsamaq* лафзи адосида турк ушбу матлани айтибди:

Hijr anduhîda boxsar-men, bilä alman, netäy?

May 'ilājîmdur, qorup dayr-i fanāğa 'azm etäy.

Форсийгўй турк беклару мирзодалар *boxsamaq* ни форсий тил билан адо этмакни тиласалар, нима қиладилар?

Шеърнинг бино ва мадори ишққа эврилади. Ошиқликда *yïğlamaq* дан куллийрак ва доимийроқ амр йўқдир ва унда навланиш (бўлиниш) бор: *yïğlamsînmaq* мазмунидаки, турк бундай дебди:

Zāhid 'işqîn desä qîlğay fāş,

Yïglamsînur-u közigä kelmäs yaş.

Бу ўринда Зоҳиднинг Тангри-таолога бўлган ишқи, илохий ишқ тўғрисида сўз бормоқда.

Яна *ıñrāmāk* ва *sıñrāmāk* лафзлариким, “дард билан яширин, оҳиста-оҳиста йиғламоқ”дир, ораларида тафовут оз топилур. Байт:

İstāsām davr ahlidîn 'işqıñnî pinhân äylāmāk,

Keçälär gāh ıñrāmākdür 'ādatım, gāh sıñrāmāk.

Форсийда бу мазмунки бўлмағай, шоирнинг чораси қанча?

Яна *sıqtamaq* лафзиким, *yïğlamaq* да муболағадир. Байт:

Ul ay-kî, külä-külä qırağlattı meni,

Yïğlattı meni demäy-kî, sıqtattı meni.

Яна *ökürmāk* ки, “кучли ун билан, тенгсиз фиғон билан йиғлағайлар” (“biyik ün biläki, e'tidälsiz āşub bilä yïğlağaylar”).

Байт:

İşim tağ üzrā har yan aşk sel-ābînî sürmākdür,

Fırāq āşubidîn har dam bulut yañlığ ökürmākdür.

Ökürmək муқобаласида форсий тилда лафз йўқдир, форсийгўй шоир бунингдек ғаройиб мазмун адосидан маҳрумдир.

Яна *yığlamaq* нинг *ökürmäki* муқобаласида *inčkirmäk* лафзи ҳам бор ва у “инчка ун билан йиғламоқ”дир. Байт:

Çarx zulmida-ki boğzumni qirip yiglar-men,

İgirür çarx kibi inčkirip yiglar-men.

“Абушқа” луғатида *inčkirmäk* сўзига: *kāflar kāf-i 'arabîdur, inčkä ün bilä yığlamaqdur*, – дея таъриф берилган (DDT,83).

Yığlamaq лафзига *hay-hay* ни ҳам қўшиб айтадилар ва бу ҳам туркий услубдир. Байт:

Navâyî, ul gul üçün hay-hay yiglama kör,

Ki “hay” degünçä ne gulbun, ne ğunça, ne gul bar.

Яна турк алфозидида *qımsanmaq* ва *qizganmaq* – икки ғариб лафздики, унинг адоси бу байтда бор. Байт:

‘Uzârîñnî açarğa qımsanur-men,

Vale el körmäkiğä qizganur-men.

Форсийгўй шоирлар бундай хўб мазмун адосидан бебаҳрадилар.

Ошиқнинг оёғига тикан кирмакка улар (яъни форсийгўйлар) *xâr* лафзи билан арз қилибдилар. Аммо *çökür* унга қараганда оғритувчидир, уларда бу лафз йўқдир. Туркчада бу шундай адо топибди:

Çökürlär-kim, seniñ yolunğa tewrälmiş ayağımğa,

Çekip ul köy gardin sürmä tartar-men qarağımğa.

“Абушқа” луғатида *çökür* сўзининг талаффузи ва маъноси тўғрисида яхши маълумот берилган: *çökür – kāf kāf-i 'arabîdur, dikän ta 'näsînadur* (DDT,249).

Яна ишқ йўлида маҳбубнинг назари муяссар бўлса, ошиқнинг ниёз юзидан телмурмаги сўнг муносиб ишдир. Бу лафз уларда йўқдир ва бунингдек лафзлари ҳам йўқдир. Туркчада бу бундай дейилибди. Байт:

Tökädür qanîmnî har dam közlärîñ baqîp turup

Kim, neçä yüzümğä baqqay-sen yîraqdîn telmürüp.

Яна турк лафзининг суюклиги *yasanmağī* муқобаласида сарт лафзида *ārasta* ва *ārāyiš* лафзи бор. Аммо *bezänmāk* муқобаласида бирор сўз демайдилар ва у *yasanmağ* нинг муқобаласидир. Байт:

Egür bas çu husn-u malāhat saṇa,
Yasanmaq, bezänmāk ne hājāt saṇa.

Яхшиларнинг кўз ва қошлари орасини *qabağ* дерлар. Форсийда бу узвнинг оти йўқдир. Маснавийда бир жамоат гўзаллар таърифида бундай дейилибди, байт:

Meñizlārī – gul-gul, mijalarī – xār,
Qabağlarī – keñ-keñ, ağızlarī – tar.

Яна ишқ изҳорида *aşk* ва *yiglamaq* муқобаласида *āh* ва *iššiğ dam* фурсатидир. Турклар “дам”ни *çaqin* га ва “ох”ни *ildirim* га нисбат бериб дебудурлар, байт:

Firāqin iḥrā ulus örtämäkkā, ey mähim,
Çaqin durur damim-u ildirim durur āhim.

Сарт тилида *çaqin* ва *ildirim* дек тайинланган ва мўътабар икки нарсгага от қўймаганлар. Араб тилидаги *barq* ва *sa'iqā* лафзлари билан адо қилибдурлар.

“Абушқа” луғатида *çaqin* сўзининг маъноси “чақмоқнинг шуъласи” (*çaqmaqdan čiqqan šu'laya derlär*) дея изохланган (DDT,233).

Хусн таърифида “улуғроқ хол”га турклар *meñ* от қўйибдурлар, улар эса от қўймайдилар. Турк бу таърифни бу нав адо қилибдур, байт:

Aniñ-kim, al eñindā meñ yarattī,
Boyī birlä sačiniñ teñ yarattī.

Агар бир-бирини лафзлар ваъзида улар қисқа қилибдурлар, арз қилингудек бўлса, сўз узайиб кетади.

Навоийнинг таъкидлашича, омоним сўзлар ҳам бадий санъатга йўл очади. Шеърда *tajnis-u iyhām* [мисралар охирида жинсдош, шаклдош сўзлар ишлатиб, турли маънолар чиқариб, сўз ўйини қилиш] қоидаси бор. Чиройли ибора ва гўзал белгиларда форсийдан кўра туркчада кўпроқ тажнисни

билдирувчи сўз ва ийҳомни англатувчи нукталар борки, бу назмни безантиради ва санъатли қилади. Масалан: *at* сўзини олайлик: бир маъноси “от, исм”дир, яна бир маъноси “минадиган от” ва яна бир маъноси “амр”дирки, *tašni ya oqni at* деб буюрғайлар. Мисол:

Čun pari-vu hurdur atñ, begim,
Sur’at içrâ dev erür atñ, begim.
Har xadañi-kim, ulus andin qaçar,
Nâtavân jânim sarî atñ, begim.

Ушбу туюкда кечган биринчи *at* – “от, исм”; иккинчиси – “от, хайвон”; учинчи *at*- эса феъл, буйруқ маъносидадир.

Бу икки байт *tajnis-i tām* [тўлиқ тажнис]дир ҳамда турк шоирларига хос бўлиб, сартда йўқдир. Буни *tuuyğ* дерлар.

Яна *it* лафзи, унда ҳам уч маъни бор. Мисол:

Ey raqib, özni aña tutsañ ham it,
Bizgâ rahm äylâp anñ köyidin it.
Garçi bar doxaxča ’išqñ şu’lasî,
Bizni öz ilgin bilâ ul sarî it.

Ушбу туюқнинг биринчи сартидаги *it* – “ит, кўппак”, иккинчиси – “йўқот”, сўнгги сатридагиси эса “элт” маъносидадир.

Яна *توش tüş* сўзида ҳам юқоридагидек уч маъно бор. Яна *уап* сўзида ва *уақ* сўзида ҳам шундайдир. Бу хилдаги уч маъноли сўзлар туркийда кўп топилади.

Ва шундай сўзлар топилурки, тўрт маъноси бўлади. Масалан, *бар bar* сўзи: бир маъноси – “мавжудлиғ” (таъкид), бир маъноси – “борувга амр”, бир маъноси – “юк”дир, бир маъноси – “самар” (мева)дир.

Шундай сўз ҳам топилурки, ундан беш маъно англашилади. Масалан, *sağın* сўзи: бир маъноси – “ёд қилмоққа буйруқ”, бири – “сурли қўйнинг оти”дир, “ишқ мастлиги”ю “мажнунлиги” ва “хасталиги” муқобилида *sağın* деса бўлади ва ҳар бирининг ўрнида ишлатса бўлади.

Яна андоққи, *تۈز tüz* сўзики, ундан бир неча маънони англаш мумкин. Бири *tüz* – “ўқ ёки найзага ўхшаш нарса”га айтилади, яна *tüz* – “текис дашт”ни дерлар, яна *tüz* – “тўғри киши”ни айтадилар, яна *tüz* – “чолғуни созламоққа бурук”дир, яна *tüz* – “икки киши орасида мувофақат солмоқ (келиштириш, яраштириш)”. Яна *tüz* – “бирор мажлис (ўтириш) анжомлари”ни айтиш ҳам мумкин.

Яна *كۆк kök* сўзини ҳам бир неча маънода ишлатадилар. Бири *kök* – “осмон”ни дейдилар, яна *kök* – “оҳанг”дир, яна *kök* – “тикарда кўкламак, кўклаб тикиш”, яна *kök* – “қадағ(бўёқ)”ни ҳам дерлар, яна *kök* – “сабза ва ўланг”ни ҳам дерлар.

Бу хилдаги уч, тўрт ва ундан ортиқроқ маъно англашиладиган сўзлар кўп, форсий сўзларда бундай нарсалар йўқдир.

Яна ейиладиган озиқ-овқатни *yegülük* дейдилар. Сарт элининг кўпи, балки барчаси емакни ҳам, ичмакни ҳам *xordan* сўзи билан айтадилар.

Улуғ қардош ва кичик қардошнинг ҳар иккисини *barādar* дейдилар, турклар улуғни – *ağa*, кичикни – *ini* дейдилар. Улар улуғ ва кичик қиз қардошни ҳам *xāhar* дейдилар. Булар улуғни – *egäci* ва кичикни – *siñil* дейдилар. Булар отанинг оға-инисини – *apağa*, онанинг оға-инисини – *tağayı* дейдилар. Улар ҳеч бирига от белгиламайдилар, араб тили билан *em* ва *xāl* дейдилар. *Kökältaş* ни туркча айтадилар, *ätäkä* ва *enägä* ни ҳам бу тил билан айтадилар.

Бир аниқ нимаким, *aq üy* дир, унга *xirgāh* деб от қўйганлар. Аммо унинг бўлақларининг кўпини туркча айтадилар, андоққи, *tünlük-ü üzük va torluğ-u basruğ va čig-u qanat va közänäk-ü uwuğ va bağış-u bosağa va erkinä* ва шунинг сингари.

Овда асосийси кийикдир, турк унинг эркагини – *huna*, тишисини (урғочисини) *qılçaqčı* дейди. Яна суйқуннинг эркагини – *buğu*, тишисини – *maral* дейди, сарт эса *āhu* ва *davazn* дейди, холос.

Тўнғизнинг эркагини – *qaban*, тишисини – *megājin*, ушоғини – *čorpa* дерлар. Сарт эса барчисини *xuk* ва *gurāz* дейди.

Кушларга келганда, булар ичида аниқ ва машхури *ilbäsän ördäk* бўлиб, бу овладидиган ўрдак, дегани. Ҳозирги ўзбекчада *илвасин*, *илвасингина* сўзлари ҳам ишлатилади. Навоий сўзида давом этади: сарт эл *ilbäsün* нинг ўзини билмайди. Турк ўрдакнинг эркагини – *sona*, тишисини *borčün* дейди. Сарт буларга ҳам от кўймасдан, нар ва мода иккаласини *murğābi* деб атайди. Ўрдакнинг хилларини яхши биладиган кушчилар қошида, масалан, *čörkă, erkă, suqsur, almabaš, čaqırqanat, temürqanat, alalaga, alapökă, bağçal* ва бу йўсинлиғ от билан айтадиларки, улар етмиш хилга боради, сарт эса барчасини фақат *murğābi* дейди. Агар бир-биридан ажратмоқчи бўлса, туркча атайди.

Яна дашт кушларидан *toğdaq, toğdarî, čağruq, qilquyruğ, qulapurğa, yapalağ, quladu, lägläk, čaylaq, qaraquš, telbäquš, čiqčiq* дек кушларнинг отлари йўқдир, кўпини туркча айтурлар. Тоғ ва тузда *čilğa, soqmağ, döš, arğadal, qirešmä, burtağ-u segritmä, sirt, učma, ešmä, ilat, qiralañ, toqay, köl, köyläk, sañ, sayañ, čaqil, say, šortañ* дек нималарнинг кўпига от тайин қилмайдилар.

Жониворларнинг довушидан бир отнинг кишнамаги[*kišnamäk*]га *šiha* деб от кўйибдилар. Туянинг бўзламоғига[*bozlamaq*]ю сигирнинг мунграмаги[*münğramäk*]га ва эшакнинг инграмоғига[*iğramaq*]ю итнинг тегишмаги[*tegišmäk*]га ва увламоғи[*uwlamaq*]га форсчада сўз йўқдир.

Яна отнинг *tabučaq, arğumaq, yäkă, yabu, tatu* йўсинлик хилларининг барини фақат туркча айтурлар. Отнинг ёшини ҳам кўпрагини туркча айтадилар. Ёлғиз қулунни *kurra* дерлар, бошқаларини: *tay, ğonap, donap, tulan, čirğa, lanğa* сингариларни сўзга чечанлари туркча айтадилар, кўпчилиги буни ҳам билмаслар.

От эгарини гарчи *zin* десалар ҳам, кўп жабдуқларини, мисли *jibilgir, hana, toqum, jazliğ, olañ, qom, olarčağ, ğanjuğa, jilbur,*

quşqun, qantar, tüfäk, toqa йўсинлиғ туркча айтурлар. Қамчини *tāzyāna* десалар ҳам, аммо *büldürgä* сини ва *çipçurğa* сини туркча айтадилар.

Яна *jibä, jäwşän, köhä, qanğalduruq, qarbiçi, keçim, aha* сингари уруш асбобини ҳам туркча айтадилар.

Маълум кийимлардан, мисли *dastār, qalpaq, navrozî, toppi, şirdağ, dākälä, yeläk, yağlig, terlik, qur* сингари нарсаларнинг барини туркча айтадилар.

Егуликлардан гарчи қўй аъзоларидан баъзисига от қўйган бўлсалар ҳам, аммо *arqa, aşuğluğ ilik* ни ва *yan sönäk, qaburğa, ilik, orta ilik* ва *boğuzlağı* ни туркча айтадилар. Яна баъзи емаклардан *qaymağ, qatlama, bulamağ, qurut, ulaba, mantu, quymağ, ürkämäç* ни ҳам туркча айтадилар. *Qimiz, suzma, baxsum, boza* ни ҳам туркча айтадилар. Яна *tutmaç, umaç, kümäç, talğan* ни ҳам туркча айтадилар. Бу хил майда нарсалар жуда кўп топилади.

Алишер Навоийнинг “Сабъат абхур” луғати

“Сабъат абхур” (“Етти денгиз”) Алишер Навоийнинг арабшунослик, хусусан, араб лексикографияси соҳасида яратган йирик ишидир. Луғатда классик араб тилидаги сўзлар араб тилида изоҳланади (қаранг: Ҳасанов 1981).

Навоий ҳаёти давомида, айниқса, йигитлик йиллари араб дунёсида, бутун мусулмон оламида шуҳрат топган машхур арабча асарларни кунт билан ўқиб чиққан. Навоий бу асарларни ўқиб тушуниш жараёнида “Саҳох” луғати, “Кашшоф”, “Қуръон тафсири”, ҳадис ва бошқа луғатлардан кенг фойдалангани аниқ.

Масалан, “Сабъат абхур”нинг ذهب луғат мақоласида 25 сўз ва иборага изоҳ берилган. Буларнинг изоҳлари “Саҳох”, “Такмила” луғатлари, “Кашшоф” тафсири ва “Ғаройиб ал-ҳадис” луғатларидан олинган. Навоийни шоир ва адиб сифатида қизиқтирган девон, мақом, тарихий асарлар, грамматикага оид

рисолалар, Қуръон ва ҳадислардаги сўзларнинг маънолари тушуниш учун зарур бўлган луғатлар ва тафсирни танлаган.

Навоий турли вақт ва шароитда луғатнинг у ёки бу ерида жойлашган сўзларни йиғиб, маъносини машҳур луғатларга таянган ҳолда изоҳлаб юрган, кейинчалик у луғат тузишга киришган.

Муаллиф ўз луғатининг илмийлигини таъминлаш учун энг ишончли етти китобни сайлаб олган. Булар Жавҳарийнинг “Саҳох” изоҳли луғати; Соғонийнинг “Такмила” луғати; Маҳмуд Замахшарийнинг “Кашшоф” тавсири; Ибн Ҳожибнинг грамматикага оид “Муфассал” иккита муқаддима ва шарҳлари; Ғаройиб ал-ҳадис – ҳадис сўзларига тузилган луғатлар; Турли муаллифларнинг луғатлари, девон, рисола ва бошқа асарларнинг шарҳлари. Булар шартли равишда бир китоб саналиб, “Завойид” номи билан аталган (Ҳасанов 1981,64–65).

Навоийнинг ушбу луғати муайян тизим асосида тузилган бўлиб, алифбо тартиби бўйича йигирма саккиз бобдан иборат. Бобларда сўз ўзагининг охири ҳарфига эътибор берилади. Ҳар бир боб йигирма саккиз фаслли бўлиб, фаслларда сўз ўзагининг биринчи ҳарфига эътибор берилади. Кимки, бирор сўзни луғатдан топмоқчи бўлса, аввал бобни, сўнг фаслни, ўртадаги ҳарфларнинг тартиби бўйича фасл таркибидан топади. Яъни, бирор сўзни луғатдан топиш учун аввал сўз ўзагининг охири ҳарфига кўра бобини, сўнг биринчи ҳарфига кўра фаслини топиб, ўрта ҳарфига таянувчи ички фаслдан қидирган сўзимини топамиз. Айтишлик, *مجاليس* сўзини луғатдан топиш учун бу сўзнинг ўзаги *جلس* нинг охири ҳарфига кўра луғатнинг “س боби”ни, биринчи ҳарфидан эса “ج фасли”ни, ўрта ҳарфи ل га кўра *مجاليس* сўзининг ўзаги *جلس* ни “ج фасли” ичидан топамиз. Бизга керак бўлган *مجاليس* сўзининг изоҳи *جلس* луғат мақоласида бўлади.

“Сабъат абхур” ўз ичига 8609 луғат мақалани олган (Ҳасанов 1981,85-86). Луғатга кирган деярли ҳамма исмлар изоҳланганда уларнинг муаннас ёки музаккар, бирлик, кўплик,

баъзан иккилик формалари албатта кўрсатилади. Сўзларнинг грамматик формаларини кўрсатиш билан бирга, навоий луғатининг “Саҳох”дан фойдаланилган қисмида сўзларнинг таркибидаги товуш ўзгаришларини грамматик қоидалар билан асослаб ўтади. Аммо кўп ўринда Навоий “Саҳох”да бор грамматик қоида ва тушунтиришларни қайтариб ўтирмайди, уларни тушириб қолдиради.

Луғатда кўп сўзларнинг этимологияси тўғрисида ҳам маълумот берилади. Бу маълумотлар “Саҳох”, “Такмила” ва “Кашшоф”дан олинган.

Луғатда жой отлари, тоғ, дарё отлари ҳам берилади. Жумладан, جب луғат мақоласидаги географик отларни кўриб чиқайлик (қаранг: Ҳасанов 1981,88):

الجباب – Макка тоғлари ёки йўллари.

جبان - Аҳводдаги бир қишлоқ.

الجب - Нахравондаги бир қишлоқ.

جب - Барбар шаҳарларидан бири.

جبة عميرة - Миср Фустодидаги бир мавзе номи.

جب الكذب - Ҳалабдаги бир қишлоқ.

دير الجب - Мосул шарқидаги бир дайр.

حبیب - Мавзе, жой номи.

الجبابات - Зухор ёнидаги бир жой номи.

Луғатдан ўсимлик отлари, ҳайвон номлари ва бирор соҳага (адабиётшунослик ва тилшуносликка, тиб соҳасига) тегишли атамалар ҳам ўрин олган.

Сўзларнинг маъноларини тасдиқлаш учун Қуръон оятлари, ҳадислардан олинган мисоллар кўп.

“Сабъат абхур” Алишер Навоийнинг араб тилини ўрганиш йўлида узоқ йиллар тўплаган материаллари асосида яратилган луғатдир. Бу нарса бошдан Навоийнинг режасига кирмагани учунми, Навоий асарлари сирасида қайд этилмай қолган кўринади. Замондошларининг бу ҳақда ҳеч гап айтмаганлиги ҳам шундан бўлиши керак. Луғат ўзининг тузилиши, илмийлиги ва амалий аҳамиятига кўра араб лексикографияси тарихида

яратилган “Саҳох”, “Такмила” луғатларига тенглашади. Навоий ушбу луғатни яратишда араб лексикографлари қўллаган анъаналарнинг энг сараларига эргашди. Бу борада ўзи ҳам улардан қолишмаслигини исботлаб берди.

Муҳаммад Шайбонийнинг туркий тил грамматикасига бағишланган асари

Ҳасанхожа Нисорий ўзининг “Музаққири аҳбоб” тазкирасида Муҳаммад Шайбонийхон ҳақида маълумот бера туриб, ёзади: “Дейдиларки, хон Ҳазора қалъаси фатҳига отланганда бир ғазал битиб, Ҳири шайху-л-исломи ва Қози Ихтиёрга юборибди. ... Қози Ихтиёр туркий тилни билмас экан, унинг учун туркий тил қонун-қоидалари китобини битиб юборибди” (МА.21). Ушбу маълумотларга қараганда, Шайбонийхоннинг шеърӣ девонидан ташқари, туркий тилга бағишланган грамматик асари ҳам бўлган, мазкур асар форсийда битилган. Бироқ у кунимизга қадар сақланган эмас.

“Бадойиу-л-луғат”

Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган биринчи луғатдир. Уни тахминан 1500 йили Ҳусайн Бойқаро фармонига кўра Толе Имоний Ҳиравий тузган. Ҳусайн Бойқаро ушбу луғатни тузишни бошқа бировга эмас, айнан шу олимга топширганлиги бежиз эмас. Бу унинг иқтидоридан, кучли олим, бу соҳани ўта даражада яхши билганидан далолатдир. Навоий “Мажолисун-нафоис”нинг биринчи мажлисида Толе Имоний Ҳиравийни ўзига замондош, тўғрироғи, у ёш эканлиги чоғида яшаб ўтган шоирлар қаторида тилга олган эди; уни *Мавлоно Толей* деган. Тазкирада ҳатто унинг бир форсий байтидан мисол ҳам келтиради. Толе Имонийнинг ёши Навоийдан бир оз улуғ бўлгани учун уни шу туркумга киритган кўринади (*қаранг*: Щербак 1962,53).

“Бадойиу-л-луғат”нинг ҳижрий 1117 (мелодий 1705–1706) йили кўчирилган кўлёмаси Санкт-Петербургдаги М.Е. Салтиков-Шчедрин номидаги давлат кутубхонасида сақланмоқда (Хаников коллекцияси, 35- сонли кўлёмза). Асарни А.К. Боровков факсимили билан бирга чоп эттирган (*қаранг*: Боровков 1961).

Луғатда Навоий асарларида қўлланган 854 та асосан келиб чиқиши туркий, оз сонли арабча сўзлар форс тилида изоҳланган (*қаранг*: Ҳасанов 1989(1),4-16). Ҳар бир сўзнинг товуш тузилиши, унинг маъноси, грамматик хусусиятлари ҳақида маълумот берилади. Луғатда сўзларнинг маъносини очиклаш мақсадида Навоийнинг “Ҳамса”, “Лисону-т-тайр” дostonлари, “Маҳбубу-л-қулуб”, “Мажолису-н-нафоис” асарлари, “Ҳазойину-л-маоний” девонидан мисоллар келтирилади. Мисоллар келтирилганда, айниқса, шеърий байтларнинг мазмуни форсчада изоҳланади.

Луғатда Лутфий, Ҳусайн Бойқаро шеърларидан, Мир Ҳайдарнинг “Махзану-л-асрор” асарларидан ҳам мисоллар берилган. Сухайлий ва Азракийдан эса биттадан мисол берилган.

Ҳар бир сўзнинг маънолари ва маънолар тасдиғи учун келтирилган мисоллар биргаликда луғат мақолани ташкил қилади. Бош сўз матнда бошқаларидан ажратилиб қизилда битилган, баъзан устига чизиқ тортиб ҳам қўйилган.

Луғатда сўзлар биринчи харфи бўйича араб алифбоси тартибида келади. Ҳар бир харф билан бошланган сўзлар биргаликда *bab* деб аталади. Туркий сўзлар ичида араб тилига хос айрим товушлар билан бошланувчи сўзларнинг учрамаслиги сабабли бобларнинг сони ҳам озроқ – улар йигирма тўртта.

Луғатдаги фонетик ва грамматик изоҳлар ўта аҳамиятли. Бу изоҳлар туркий тилни яхши билмаган кишиларга асқотади. Қолаверса, ҳозирги фан учун ҳам Навоий асарлари, қолаверса, классик асарлар тилини ўрганишда ишончли далилдир.

Толе Имоний унлилар учун *والاشباع* (*val-išba'*) (яъни “*išba'* билан”) ҳамда *بالاشباع* (*bil-išba'*) (“*išba'cuz*”) атамаларини қўллаган. А.К. Боровков *val-išba'* атамасини “с насыщениям”, *bil-išba'* атамасини эса “без насыщения” дея талқин қилади. Унингча, Толе Имоний *val-išba'* атамаси остида тор *i, ĭ, ü, u* унлиларини, *bil-išba'* атамаси остида эса ўртатор *e, ö, o* унлиларини кўзда тутган. Масалан, *ايش* даги “алиф” *išba'* ли касра билан (“с насыщениям”) талаффуз қилинса - “иш”(дело); агар “алиф” *išba'* сиз касра билан (“без насыщения”) ўқилса – “эшмак” (“вить”, “прясть”) сўзи англашилади (Боровков 1961,12).

Луғатда муаллиф сўзларни кўпроқ ёзилишига кўра туркумлаштиради: биринчи ёзилишини бериб, сўнг уларнинг талаффузи ва маъносини изохлайди. Шунинг учун ҳам ҳозирги изланувчи бундай сўзларнинг талаффузини аниқлашда ўта ҳушёр бўлмоғи керак. Масалан, *يلا* (356) сўзи *äylä* (яъни “шундай”) маъносини англатади, агар ундаги “алиф” касра билан ўқилса – *ilä* (яъни “билан”) сўзи келиб чиқади. *بيل* (42a) ҳам икки хил ўқилади ва икки сўз англашилади: *bel* ва *bil*-. Ёки: *قين* (716) ни *išba'* билан ўқилса – *qiyin* (яъни “кийин”), агар *išba'* сиз ўқилса – *qin* (яъни “қин, пичокнинг қини”) англашилади; *اون* ни *išba'* ли замма билан ўқилса – “нидо” (“сас, овоз, ун”); агар бу сўз *išba'* сиз ўқилса – “ўн” раками англашилади (226).

Сўзнинг биринчи ҳарфини ундан кейинги унли билан бирга тўғри ўқиш учун *bi-fath* (*a-ä* билан), *bi-zamm* (*u-ü-o-ö* билан), *bi-kasr* (*i-i* билан) сингари фонетик ишоратлар ҳам келтирилади. Аслида бундай фонетик қайдлар келтирилмаса ҳам бўларди. Чунки луғатда қабул қилинган принцип бўйича, сўзларнинг ҳарфини ҳам уларнинг қайси бобга кирганлигига қараб тўғри ўқиш мумкин. Лекин боб ичида сўзлар кўп, айниқса, биринчи ҳарфдан кейин унли ёзилмаган бўлса, уни хато ўқиш мумкин. Шунинг олдини олиш учун ҳам шундай қайдлар берилади. Масалан: *قراقچي* сўзининг биринчи ҳарфидан кейинги унли ёзилмаган, бироқ изохда *bi-fath* ишораси борлиги учун ўқувчи

уни *qaraqčī* (яъни “қарокчи”) деб ўқийди. Акс ҳолда уни *qīraqčī* ёки *quraqčī* деб ҳам ўқиши мумкин эди (Ҳасанов 1989(1),8).

Луғатда феъллар *-maq*, *-māk* қўшимчали инфинитив кўринишда берилган. Муаллиф уларни *masdar* деб атайди.

Yalbarmaq – iltimās kardan; yalbardīm – iltimās kardam; yalbarīḡ – amr ba jamāa-i muxātibin; yalbarmīš – xabar az muḡāyib-i vāhid, ba ma’ni iltimās karda ast.

(Маъноси: *Yalbarmaq – илтимос қилмоқ; yalbardīm – ёлбордим; yalbarīḡ – тингловчи жамоага буйруқ; yalbarmīš – ўзганинг эшитганлиги тўғрисида хабар, “илтимос қилгандир” маъносида).*

Феълнинг масдардан ясалган бошқа кўринишлари ҳам бош сўз бўлиб келиши мумкин.

Фонетик ва грамматик қайдлар луғат мақолалар ичида изоҳлар билан бирга аралаш келади. Баъзи сўзларнинг маъноси форсча эквивалентлар билан ҳам берилади. Масалан, *sayaq – tanhā, gūnāš – āftāb* сингари. Айрим ўринларда сўзнинг арабча таржимаси ва ўзбекча синоними ҳам кўрсатилади:

Tulum - ... мастона ашула айтиш ва эшитиш. Бу туркларнинг машхур одати. “Ҳайрату-л-аброр”да келади: ”

Türk surudī bilān salīp qolum,

Qīlsa adā-yi ölüm vay tulum.

Ёки:

Šaq – bi-alif-i maqsura; nāvdān ke dar luḡat-i ’arab mezāb goyad (қисқа алиф билан, “нов”, араб тилида уни “мезоб” дейдилар).

“Бадойиу-л-луғат” “чиғатой туркчаси”, хусусан, Навоий асарлари бўйича тузилган эса-да, айрим ўринларда ўғуз лаҳжасига хос хусусиятлар ҳам учраб туради. Муаллиф бунини ўз ўрнида таъкидлаб ўтади ҳам. Масалан, ўша лаҳжаларда *at* ўрнида *ad*, *tar* ўрнида *dar*, *taḡ* ўрнида *daḡ* талаффуз қилинади, дея таъкидлайди олим.

Толе Имоний ушбу луғати билан лексикография тарихида эски ўзбек тили луғатини йиғиш, биринчи галда, Навоий

асарларида қўлланган сўз бойлигини жамлаш, уларнинг маъносини ёритиш ишини бошлаб берди. Мазкур луғат кейинги давр ўзбек лексикографияси учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

“Абушқа” луғати ва унда сўзларнинг изоҳланиш принциплари

“Абушқа” туркий лексикография тарихидаги илк чиғатойча-туркча изоҳли луғатдир (*қаранг*: DDT). Луғатнинг муаллифи тўғрисида бир тўхтамга келинганича йўқ. Баъзилар унинг муаллифини Мустафо бин Содик деган. Б. Ҳасанов кейинги даврда тузилган “Санглох” луғатининг муаллифи Мирзо Меҳдихоннинг ана шу ва бизгача етиб келмаган қандайдир бир луғат тузувчиларини “muallifʼayn gumʼayn” (“румлик икки муаллиф”) дея тилга олишига кўра “Абушқа” муаллифини *Румий* нисбаси билан атайди (Ҳасанов 1989(1),17).

“Абушқа”нинг яратилган йили, ҳатто луғатнинг ўз оти ҳам маълум эмас. Луғатнинг илк бош сўзи “қария, кекса” маъносидаги *abuʃqa* билан бошлангани учун, луғатга ҳам шу от бериб кетилган.

Классик ўзбек тили (“чиғатой туркийси”), хусусан, Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган луғатлар ичида қўлёзмалари энг кўп тарқалгани “Абушқа”дир. Қўлёзмалари Британия музейида, Вена кутубхонасида, Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин, университет кутубхоналарида, Россия ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Вена қўлёзмасининг 1552 йилда, Британия музейидаги нусхасининг 1554 йилда кўчирилганига кўра, луғат Навоийнинг ўлимидан бир оз кейин – XVI аср ўрталарида яратилган дея тахмин қиладилар (Щербак 1962,53–55).

Асарнинг урта қўлёзмаси ЎЗР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (Ҳасанов 1989(1),18).

Асар классик матнларда ишлатилган сўзларнинг маъноларини очиклашга бағишланган бўлиб, мисоллар Мавлоно Лутфий, Мир Ҳайдар, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари улуғ адибларнинг асарларидан сайлаб олинган. Булар маъноси ҳар кимсага, айниқса, туркийнинг бошқа лаҳжаларида сўзловчи кишиларига тушунарли бўлмаган, ўзига хос маъноли ёки чиғатой туркчасида муайян англамда ишлатилиб, кейинчалик унутилган сўзлардир. Луғатга 2054 га та сўз ва сўз шакллари кирган.

Сўзлар бошланиш ҳарфларига кўра 21 бобга ажратилган. Боблар ўз ичига кирган сўзларнинг бош ҳарфлари номи билан (масалан, “al-harf al-alif”, “al-harf al-bā” сингари) юритлади.

Бобларнинг ҳар қайсиси ўз ичида уч қисмга бўлинган. Аввалги қисмда биринчи ҳарфи фатҳали, сўнг касрали ва бобнинг охирида биринчи ҳарфи даммали сўзлар келади.

Луғатнинг биринчи “алиф боби” фатҳали қисмида сўзлар биринчи ва иккинчи ҳарфларига кўра алифбо тартибида жойлаштирилган (*abušqa, abağa, ataldī, atqadī, atar, atağil, atip* сингари). Қолган бобларнинг ҳаммасида сўзларни алифбо тартибига солишда уларнинг уч ҳарфи эътиборга олинади, қолган ҳарфлари эса ҳисобга олинмайди.

Ёзилиши бир хил, талаффузи турлича бўлган сўзлар, яъни амографларнинг ҳар бири мустақил сўз мақола сифатида берилади. Масалан: *ot* – *ātaš ma'nāsidadur*; *ot* – *yerdä bitkän ot ma'nāsidadur*; *öt* – *amr edip, keč demäkdür*.

Муҳими, луғатда сўзлар маъносини изоҳлашнинг ўзига яраша принциплари амал қилади. Муаллиф танлаган йўлни, унинг принципларини ўрганиб, турк лексикографиясининг тарихий методлари, қолаверса, чиғатой тилидаги матнлар мазмунини тўғри талқин этиш имконига эга бўламиз. Луғат муаллифи чиғатой тили луғатидаги сўзларнинг маъноларини очиклашда уларнинг икки жиҳатига эътибор қаратади. Биринчиси – сўзларнинг фонетик хусусиятлари. Маънони ечиб беришда сўзларнинг товуш белгилари муҳим омил эканлигини кўзда

тутган ҳолда, чиғатой матнларида ишлатилган сўзларнинг талаффузи, ёзилиши, фонетик вариантлари кенг қамровда ёритилади. Бу нарса ўша замонларда ҳам қипчоқларга ёки ўғуз туркларига, айниқса, усмонли туркчасида сўзловчиларга чиғатойча матнларни ўқиш ва уларнинг маъносини талқин этишда қўл келган.

Маълумки, эски туркча матнларда жарангли [g] ва жарангсиз [k] товушлари ёзувда фарқ қилмайди, иккови ҳам *kāf* ҳарфи билан берилган. Луғат муаллифи уларнинг талаффузини акс эттириш мақсадида турли атамалардан фойдаланган: жарангли [g] учун *kāf-e 'ajamî*, жарангсиз [k] учун эса *kāf-e 'arabî* атамасини қўллайди. Масалан, *ögürmāk* сўзини изоҳлар экан, ундаги *kāf* ҳарфларининг талаффузига тўхталиб, “*kāf-e avval 'ajamî va kāfe sâni 'arabîdur*” деб ёзади (DDT.111). Ёки *emgük* сўзининг изоҳида “*kāf-e avval 'ajamî, kāf-e sâni 'arabîdur*” дея урғулайди (DDT.20). Яна мисоллар: *öksük* – *kāf* *kāf-e 'arabîdur* (DDT.111); *özü* – *kāf* *kāf-e 'ajamîdur* (DDT.105).

Шунингдек, туркий матнларда *jim* ҳарфининг вазифаси ҳам икки хил, у [j] ва [č] товушларини билдиради. Муаллиф уларни айириб кўрсатиш мақсадида: [j] учун *jim-e 'arabî*, жарангсиз [č] учун эса *jim-e ajamî* атамасини ишлатади. Масалан, *ajığ* ёки *ajiq* сўзини изоҳлар экан, ундаги *jim* ҳарфининг талаффузига ва сўзнинг маъносига тўхталиб, “*jim-e 'arabî-lä, “ajî” demäkdür*” дея урғулайди (DDT.10). Ёки *kečti* сўзининг изоҳида *kāf* ва *jim* ҳарфларининг талаффузига тўхталиб, “*kāf* *kāf-e 'arabîdur va jim jim-e ajamîdur*” дея таъкидлайди (DDT.256).

Луғатда айрим сўзларнинг фонетик вариантларига ҳам эътибор қаратилади; муаллиф уларнинг ҳар икки кўринишини беради. Масалан: *Ayağ* ва *ayaq* – “*qadah*” ва “*pāy*” *ma'nāsindadur* (DDT.29).

Луғат муаллифининг эътиборидаги иккинчи жиҳат сўзларнинг маъноларини изоҳлашдир. Сўзлар маъносини изоҳлар экан, айти маънода кимнинг асарида, қайси байт, ҳатто

қандай вазиятда қўлланилганини аниқ кўрсатади ҳамда ўша байт ёки жумлани мисол келтиради.

Масалан, *köklä*- сўзининг таърифида ёзади: *Köklä* – *kāf* lar *kāf*-e 'arabîdur, amr edüp “sāz čal-” ma'nāsînadur-ki, “Mahzan Mir Haydar”da maqāla-i avvalda kelür-ki, bayt:

Türk surudîni tüzük birlä tüz,

Yaxşı ayalğu bilä köklä qobuz.

Va yana “Ġarāyibu-s-siġar”da kelür-ki, bayt:

Dedim tarāna-e jān yaxşı mutribā sen xud,

Firāq sâzî tüzüp öltürür kökin čaldîj.

Kök öldürmək vaznında va āhañîda čaldük demäkdür (DDT.269).

Яна мисол: *Qoşuq* – urġuštak usulında ĩrlanan tarkiba derlärki, “Mezānu-l-avzān”da bir türkidä kelürki, yana qoşuqdur-kim, urġuštak usulıda şāyedur va urġuštak tafsili “Alif-e mazmuma”da keçmişdir va yana “Hayratu-l-abrār”da söz ta'rifında kelür-ki, bayt:

Anlamayîn sözdä tuyuq bahrîni,

Qaysî tuyuq, balki qoşuq bahrîni (DDT.342).

Yawcîn “qonaq” ma'nāsînadur-ki, “Mahzan Mir Haydar”da Hātam-e Tāyi hikāyasında bolur. Bayt:

Kim karamîn körgä bu hālî bilä,

Yawcîn ağırilar kişi mālî bilä (DDT.407).

Луғатда соҳа атамалари ёки кейинчалик маъноси унутилган сўзларга ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, *sığnaq* сўзи жой оти сифатида ҳаммага маълум. Лекин у ёзув турини ҳам билдирган. Бу маъносини Бобур ўз шеърида ташбиҳ сифатида қўллайди. Луғатда ана шунга ишора этилади. Муаллиф ёзади:

Sığnaq – bir nav'e xatdur, Čığatayda xatt-i bāburî va ġayri kibi-ke, Bābur Mirzā aš'ārında kelür. Bayt:

Xublar xattî nasibîj bolmasa, Bābur, ne tañ,

Bāburî xatî emäsdür, xat-i sığnaqîmudur (DDT.278).

Муסיқа илмига тегишли бўлган *urġustak* сўзининг маъносини қуйидагича очиклайди: *Urġustak* – *kāf* *kāf*-e 'arabîdur, 'ilm-i musiqîda bir usuldur-ki, “Mezānu-l-avzān”da-ki – 'aruz risālasîdur, *qoşuq* luġatîn tasjîh etdüki mahalda bir türkidä kelür-ki,

yana *qoʻshuq*dur-ki, urğuştak usulida şāye'dur va ba'zi advār kişidā ul usul zikr bolupdur va ul surud 'a'rābnīḡ tewā sūrār hudilar vaznī bilā ramal-i murabba'-i mahzufda vāqe' bolur va anīḡ aslī bu nav'dur-kim, bayt:

Vah-ki ul ay hasratī dard-u dāḡ-i furqatī,

Ham erūr jānīmḡa ört, ham hayālīm āfatī (DDT.134).

“Чигатой туркчаси” бўйича тузилган луғатлар, шулар қатори “Абушқа” ҳам, чигатой тилида қўлланилган сўзлар маъносини аниқлашда, классик матнларни тушуниш ва уларни талқин қилишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Уй иши:

Навоийнинг “Муҳокамату-л-луғатайн” асарини синчиклаб ўрганиб чиқинг. Навоийнинг тилнинг ўзига хос қирраларини очиб беришдаги усталигини далиллаш учун мисоллар йиғинг.

“Бадойиу-л-луғат” ва “Абушқа”ни факсимил нашрлари бўйича синчиклаб ўрганиб чиқинг. Ушбу луғатларнинг тузилиши, ўзгачаликларини белгилашга уриниб кўринг. Бунга мисоллар йиғинг.

Талабаларнинг билимини текшириш учун сўроқ ва топшириқлар:

Навоийнинг тилшунослик тарихидаги хизматлари тўғрисида сўзлаб беринг.

Навоийнинг “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ёзишдан кўзлаган мақсади нималардан иборат эди?

Навоийнинг талқин принциплари. Турли оилага кирувчи тилларни чоғиштира-типологик ўрганиш масаласи ҳақида сўзлаб беринг.

Навоий туркий тилнинг сўз бойлиги тўғрисидаги фикрларини тушунтиринг.

Навоийнинг луғатчилик фаолияти тўғрисида сўзланг.

Эски ўзбек тили, хусусан, Навоий асарлари бўйича луғатлар яратиш аъъанасининг шаклланиши ва унинг тарихий тараққиёти тўғрисида нималарни биласиз?

Толи Имоний тузган “Бадойиу-л-луғат” асари тўғрисида сўзланг.

“Абушқа” луғати ва унинг тузилиши, сўзларнинг изоҳланиш йўллари тўғрисида сўзланг.

Навоийнинг “Муҳокамату-л-луғатайн” асари бўйича ўқитувчи раҳбарлиги остида илмий семинар ўтказинг. Семинарда слайд материалларидан кенг фойдаланинг.

“Бадойиу-л-луғат” ҳамда “Абушқа” бўйича ўқитувчи раҳбарлиги остида илмий семинар ўтказинг. Семинарда слайд материалларидан кенг фойдаланинг.

Олтинчи мавзу: “XVII–XIX АСРЛАРДА ЯРАТИЛГАН ЛУҒАТ ВА ГРАММАТИК АСАРЛАР”

Таянч тушунчалар: *луғатчилик анъанаси;*

Дарсни олиб бориш йўллари: маъруза, савол-жавоб. Маъруза баён, таҳлил, чоғиштира-типология усулда олиб борилади.

Дарсдан қўзланган мақсад ва вазифалар: XVII–XIX асрларда яратилган луғат ва грамматик асарлар, уларнинг тузилиш принциплари тўғрисида билим бериш.

Кўрсатма ва тарқатма материаллар: луғатлардан олинган мисоллар; топшириқ берилган варақлар; турли жадваллар.

Дарсда қўллаш мумкин бўлган техник ускуналар: компьютер, расмни деворга туширувчи мослама, катта бичимли телеэкран, турли дисклар.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг “Келурнома” асари ва унинг тузилиши.

Мирзо Меҳдихоннинг луғатшунослик тарихидаги хизматлари. “Санглох” ва “Мабони ул-луғат” асарлари.

Фазлуллахон барлоснинг “Луғат-и туркий” асари ва унинг тузилиши.

Фатҳали Қожорнинг “Китоб-и луғат-и атрокийя” асари.

“Хамса бо ҳалли луғат”.

Муҳаммад Ёқуб Чингийнинг “Келурнома” асари

Муҳаммад Ёқуб Чингий Ҳиндистонда юртга эгалик қилган бобурий хонлардан охиргиси Абу Музаффар Муҳиддин

Аврангзеб ўрдасида хизматда бўлган эди. У ўзининг “Келурнома” асарини хоннинг буйруғи билан ёзган.

Фанда “Келурнома”нинг иккита қўлёзмаси маълум: бири - ЎЗР ФА Шарқшунослик институтинида 5052 рақами остида, иккинчиси эса Британия музейида сақланмоқда.

Китоб ўн беш бобдан тузилган (*қаранг*: KN); ҳар қайси боб ўз ичида фаслларга бўлинади. Шундан ўн тўрт боби феълларга бағишланади. Уларда 400 дан ортиқ туркий феъл шакллари берилган. Феъллар масдар шаклида (*-maq/-mağ* аффикси билан), шунингдек, ўтган, ҳозирги-келаси ҳамда келаси замонда, бўлишли ва бўлишсиз кўринишларида берилиб, ҳар қайсиси форсчага таржима қилинган: *uyqulamaq – xābidan, uyquladi – xābid, uyqulaptur – xābida ast, uyqular – xāhad xābid, uyqulabdi – xābida bud, uyqulaydur – mixābad, uyqulamadi – naxābid, uyqulamaptur – naxābida ast, uyqulamas – naxāhad xābid, uyqulamabdi – naxābida bud, uyqulamaydur – namixābad, uyqula – baxāb, uyqulama – maxāb, uyqular-biz – mixābim mā, uyqulamas-biz – namixābim mā* сингари.

Боблар алифбо сирасидаги ҳарфлар билан бошланувчи феълларга аталган: биринчи боб – “алиф” ҳарфи билан бошланувчилар, иккинчи боб – “ба”, учинчиси – “та”, тўртинчиси – “чим”, шу кетма-кетликда ўн тўртинчи боб “йай” билан бошланувчи сўзларга бўлинади. Ҳар қайси боб ўз ичида фаслларга ажралади. Масалан, учинчи – “та” ҳарфлилар бобининг биринчи фасли – *tanīmaq*, иккинчи фасли – *tanmaq*, учинчи фасли – *tonamaq*, тўртинчи фасли – *tīnmaq* феълининг ўтган, ҳозирги-келаси ҳамда келаси замондаги, бўлишли ва бўлишсиз кўринишлари ҳақидадир. Жумладан, *tani-* феълининг формалари қуйидагича: *tanīmaq, tanīdī, tanīptur, tanīr, tanībdī, tanīydur, tanīmadī, tanīmaptur, tanīmas, tanīmabdi, tanīmaydur, tanī, tanīma, tanīr-biz, tanīmas-biz*.

Луғатнинг сўнгги – ўн бешинчи боби исмларга аталган бўлиб, улар маъносига кўра гуруҳлаштириб чиқилган. Бу боб тўққиз фаслдан иборат. Масалан, биринчи фасл – кўк ва унинг

билан боғлиқ нарсалар, иккинчиси – ер ва унда жойлашган нарсалар, шундай кетма-кетликда охирги фасл – олмош, ёрдамчи сўз ва қўшимчалар ҳақида. Масалан, кўк ва унинг билан боғлиқ бўлган нарсаларнинг оти: *kök, quyaş, künäş, kün, ay, aydın, yulduz, Yetdikän, Hülkär, ağıl, yaruq, yaruqluq, yaşın, çaqın, ildirim, bulut, yağış (ёзингарчилик), yağmur, çibär (шивирлаган ёмғир), qar, muz, çarqın, yüz, yel, qıraw, suw, ot, çoğaş (қуёшнинг тафти), yalın, cän, ayas (тоза ҳаво), şüdrün, tañ, kün, kündüz, kečä, ertä, keč (кеч, вақтга нисбатан), keč (ўтмак, кечмак), axşam, qaranğu, alav, manyar, qış, yaz (баҳор), sawıq, işiğ.* Ёки ер ва унда бор бўлган нарсалар: *yer, tufraq, cägä (қум), qum, teñiz, say, arna (сув йўли, канал), bulaq, quduq, qaq (қўлмак), quyun, ariq, qayun (қайиқ), qayıq, kemä, çuqur, qıraq (қирғоқ), olañ (дашт, текислик), yaban (дашт, текислик), yazı (текислик), balığ, yılan* сингари.

Луғатда бир маъноли сўзлар, антонимлар, омонимлар, ёзилиши бир хил сўзлар бир ерда, муайян изчилликда берилади. Масалан: *quyaş, künäş, kün* – қуёш; *yaşın, çaqın, ildirim* – чакмоқ, яшин; *yağış, yağmur* – ёмғир; *cägä, qum* – қум; *qayun, qayıq* – қайиқ; *olañ, yaban, yazı* – текислик, дашт; *ıy, öküz* – буқа, ҳўкиз; *inäk, sıyır* – сигир сингари синонимлар луғатда кетма-кет келтирилади.

Ёки: *ertä* – эрта, *keč* – кеч сингари зид маъноли сўзлар;

Ёки: *keč* – кеч (кечки пайт), *keč* – кечмоқ, феъл; *tüz* – текислик, *tüz* – тўғри, чин маъносини билдирувчи омонимлар кетма-кет келтирилган.

Ёзилиши ва ўқилиши бир-бирига яқин, маъноси турлича бўлган: *ariq* – арик, *ariğ* – тоза сўзлари ҳам бир ерда, сабаби тилни яхши билмайдиган киши уларни қориштириб юбориши ҳеч гап эмас.

Ёзилиши бир хил, талаффузи турлича сўзлар ҳам шундай изчилликда. Масалан, *توز* омографи маъноси ва талаффузига кўра турли англамларда келади: *tüz* – текислик, *tüz* – тўғри, рост;

tuz – туз, ош тузи; *toz* – чида-; *toz* – чанг; *toz* – бардам бўл-, бўйунсун-; *tüz* – туз, созла;

Яна бир жиҳати, фасллар ичида сўзларнинг кетма-кетлиги тартибсиз эмас, маъноларига қараб олдинма-кетинликда берилади. Масалан, қариндош-уруғчиликни билдирувчи сўзларга бағишланган фаслда аввал туғушганлар (*uluğ ata, ata, aba, abağa* (амаки), *uluğ aba* (камта амаки), *kiçik aba* (кичик амаки), *ana, uluğ ana, aça* (она), *äkä, ağa, ini, ara, egäçi, jiyän, siñil*), сўнг тўйдан кейин шаклланган қайинбўйлар (*qayin ata, qayin ana, qayin egäçi, qayin siñil, qayin ini, qayin ağa*), ундан кейин хотин билан боғлиқ уруғлар (*qalınliq* (келин), *xatun* (хотин), *oğlan* (авлод), *oğul, qiz*), эр-хотинликдан келиб чиққан қариндошлар (*kiyaw, yäzna* (почча), *quşarta* (севгили), *abuşqa* (эр), *er*), қариндош-уруғларнинг умумий номлари (*qarındaş, uruğ, ätäkä* (эркак тарбиячи), *ataliq* (ота томондан боғланиш), *enägä*) ва бошқалар келади. Киши тана аъзоларини билдирувчи отлар ҳақидаги фаслда кетма-кетлик бош ва унинг аъзолари билан бошланиб, оёқ учи билан охирлайди. Ёки сонларга бағишланган фасл соннинг даражалари асосида бирдан бошланиб, минглик билан тугайди.

Мирзо Меҳдихоннинг “Санглох” ва “Мабони ул-луғат” асарлари

Алишер Навоий ва “чиғатой туркийси”да ижод этган шоирлар асарлари бўйича тузилган луғатлардан бири Мирзо Меҳдихон (Низомиддин Мухаммад Хож ал-Хусайн ас-Сафавий)нинг “Санглох” асаридир. Луғатга грамматик очерк ҳам қўшимча қилинган бўлиб, у “Мабони ул-луғат” (“Тил асослари”) деб аталган.

Мирзо Меҳдихон ўзининг “Санглох” асарини ҳижрий 1173 (мелодий 1760 йили) ёзиб тугатган. Унда Лутфий, Мир Ҳайдар, Навоий, Хусайн Бойқаро, Бобур асарларида қўлланган туркий сўзлар форс тилида изоҳланган, улар қатнашган байтлардан

келтирилган. Луғатга классик ижодкорларнинг асарларидаги маъносини топиш қийин бўлган сўзлар жамланган. Шундан келиб чиқиб, Мирзо Меҳдихон уни “Санглох” деб атаган эди (маъноси “тошлок ер” дегани).

Муаллиф “Санглох”нинг кириш қисмида “чиғатой туркийси”, хусусан, Навоий асарлари бўйича тузилган бошқа луғатларни тилга олади. Унинг бу маълумоти туфайли “Бадойиу-л-луғат”, “Абушқа”дан ташкари Румий, Фароғий, Надр Али, Мирзо Абдулжалил Носирийнинг бизгача етиб келмаган луғатлари бўлгани тўғрисида хабар топамиз.

Луғат беш жузвга бўлинган: биринчиси белгисиз бўлиб, ўз ичига “алиф” билан бошланувчи сўзларни қамрайди; иккинчи жузвда бошланиши ب, ز ҳарфли сўзлар келади; учинчи жузвда ص, ض, ط, ظ, ع, غ ва ف ҳарфли сўзлар; тўртинчи жузвда ق ва ك билан бошланган сўзлар; бешинчи жузвда эса ل, م, ن, ه, و ва ي ҳарфи билан бошланган сўзлар берилган.

Қисмлар китобларга бўлинади. Буларнинг ичига кирган ҳар бир ҳарф мустақил китобни ташкил қилган. Ҳар бир китобга кирган сўзлар биринчи ҳарфининг ҳаракатига кўра олдинмакетин жойлаштирилган.

Ҳар бир боб бўлақларга ажралади. Улар *maa-l-alif* (алиф билан), *maa-l-bā* сўзлари билан бошланади. Бўлақчалар ичида феъл ва унинг бошқа шакллари аралаш келса, *mina-l-muṣṭaqqāt* (ясама шакллар) ва *mina-l-javāmid* (ўзгармас шакллар)га ажратилади. Биринчисида феъллар, иккинчисида бошқа сўзлар келади..

“Санглох” ўз ичига 6181 луғат мақолани олади. Муҳими шундаки, “Бадойиу-л-луғат”да, қисман “Абушқа”да, сўз шакллари ҳам луғат мақолалар бошига олингани учун мустақил сўзлар каторига кириб кетади. Агар “Санглох”даги сўз шакллари ҳам мустақил сўзлар сифатида санайдиган бўлсак, бу ердаги сўзлар сонини ифодалаш учун 20000 дан кам бўлмаган рақамдан фойдаланишга тўғри келарди. Бунинг сабаби шундаки, бош сўзи феъл-луғат мақолалар ичида унинг

35 тагача грамматик шакллари ҳам келтирилган (Ҳасанов 1989(1)36-37).

Бош сўзлар ҳамма сўз туркумларидан тузилган. Феъллар инфинитив(масдар) шаклида, қолган сўз туркумлари эса бирликда ва бош келишикда келади.

Сўзлар ҳаракатларсиз, бироқ уларни тўғри ўқиш учун фонетик қайдлар бор. Агар унлилари “алиф”, “вав”, “йй” билан ёзилган бўлса, фонетик қайдлар берилмайди.

“Санглох” ўзигача ва ўзидан кейин яратилган луғатлар орасида илмий жиҳатдан энг етуги бўлиб, унда сўзларни изоҳлашда қуйидагилар эътиборда тутилган:

1) Аввал бош сўз берилади.

2) Бош сўзнинг ўқилиши бўйича фонетик изоҳлар ва имло қоидалари келтирилади.

3) Бош сўз ва ундан ҳосил бўлувчи шаклларнинг грамматик характеристикаси.

4) Сўзнинг келиб чиқиши (этимологияси) баён қилинади.

5) Сўз ва ундан ҳосил бўлувчи шаклларнинг семантик таҳлили.

6) Бош сўз ва ундан ҳосил бўлувчи шаклларнинг маъносини тасдиқловчи ҳаволалар.

7) Бош сўз ва ундан ҳосил бўлган шаклларнинг румий (туркча), араб, форс ва бошқа тилларда ифодалаган маънолари.

8) Ўзидан бурун ўтган олимларнинг қарашларига танқидий муносабат.

9) Бош сўз маъносига мос ҳолда байтлар келтириш (*қаранг*: Ҳасанов1989(2),16).

Муаллиф сўзларни изоҳлаганда, керагига қараб, юқорида кўрсатилганларнинг у ёки бу жиҳатини баён қилади.

Энг муҳими, “Санглох”да ва бошқа луғатларда ҳам, Алишер Навоий ва бошқа классик ижодкорларнинг асарларидан олинган бош сўз сифатида, асосан, келиб чиқиши соф туркий, баъзан арабча ва ундан оз ҳолатда форсий сўз танланади. Луғат тузувчилар туркий сўзларнинг маъноларига, байт мазмунига

боғлиқ ҳолда юз берувчи стилистик жиҳатларига алоҳида эътибор қаратганлар ва бунинг мураккаблигини, муҳимлигини тўғри англаганлар. Луғатларда берилган бош сўз барча туркумларига оид бўлиши мумкин.

Луғатшунослар бош сўз маъносини изоҳлаганда, унинг нозик қирраларига ҳам алоҳида аҳамият берганлар. “Санглох”дан олинган қуйидаги мисолга эътибор қаратинг:

Tuzağ – dāmrā nāmānd. Cunānki, dar Xusrav-u Širin guyad, si’r:

Balā ičrā firāğī birlā kelmiş,

Tuzğqa öz ayağī birlā kelmiş.

(*Tuzağ – dām* дегани. Чунончи, “Хусрав-у Ширин”да келади, шеър:

Balā ičrā firāğī birlā kelmiş,

Tuzğqa öz ayağī birlā kelmiş).

Бу ўринда *tuzağ* сўзи форсчада *dām* деб берилган. Бунинг тўғрилигини Навоийнинг бошқа бир жумласи ҳам исботлайди. Чунончи у “Насойиму-л-муҳаббат”да *tuzağ* га эквивалент сифатида форсчадан ўзлашган *dām* ни келтиради: *Va deptur-ki, quš-ki, yerdin yuqari uçğay, agarçi āsmānğa yetmägäy, ammā dāmdin yïraq bolğay.*

Туркийда *tuzağ* га синоним сифатида *tor* сўзи ҳам қўлланилган. Буни Мирзо Меҳдихон шундай таъкидлайди: *تور - hašt ma’nā dārad, avvalançi mušabbak bāfta šavad az qabili dām-i sayyidi...* (“*تور* нинг саккиз хил маъноси бор: биринчиси, тўқилган ов тўри маъносида”). Бироқ, *tuzağ* билан *tor* сўзи ўртасида стилистик фарқ бор. Буни Меҳдихон ҳам яхши билган, шунинг учун бўлса керак, *tuzağ* ни изоҳлаганда у билан ёнма-ён *tor* сўзини келтирмайди (*бу ҳақда қаранг*: Хасанов 1989(2), 23-24).

Мирзо Меҳдихон туркий сўзларни изоҳлаганда, ўрни билан, уларнинг синонимлари ҳамда бошқа тиллардаги аталишига ҳам тўхталади. Масалан: *Tašbaqa – sangpošt bāšadki, ānrā baqa va baqa čanaq ham guyand va ba-’arabi kasf xānand (Tašbaqa –*

sangpošt дирки, уни *baqa* ва *baqa čanaq* ҳам дейишади ва бу арабчада *kasf* аталади).

“Мабони ул-луғат” “чиғатой тили” (“чиғатой туркийси”)га бағишланган грамматик асардир (*таржимасига қаранг*: MBL). У сўз боши; муқаддима; тарсиф (яъни грамматика) бўлимларидан тuzилган.

Тарсиф бўлими олти мабно(туркий тил морфологиясининг олти хил асоси)дан иборат. Ҳар қайси мабно ўз ичида яна бобларга бўлинади. Боблар муайян қоидаларга бағишланган.

Биринчи мабно туркий феълларнинг кўринишларига бағишланган.

Иккинчи мабно феъл шаклларининг ясалиш усулларига бағишланган.

Учинчи мабно олмошлар ва кўрсатиш исмларига бағишланган.

Тўртинчи мабно бирикмаган ҳолда маъно англатмайдиган сўзларга (эски грамматикаларда бундай морфемалар “харфлар” деб аталган) бағишланган.

Бешинчи мабно мустақил маънога эга бўлган, лекин ўз маъносини ифодаламайдиган сўзлар ҳақида.

Олтинчи мабно имло қоидалари ҳақидадир.

Мирзо Меҳдихон туркий тилда мавжуд бўлган уйғун тартиб-қоидаларга катта эътибор қаратган эди. У “Мабони ул-луғат”нинг муқаддимасида шундай ёзади: “Тарчи Фароғий ўз асарида турк сўзлари вазн (яъни, арабчадаги сўз шакли – Қ.С.) ва масдар тартибига эга бўлмаганлиги учун, ўз китобимга қадимгиларнинг шеърларини асос қилиб олдим, деса ҳам, унинг фикрлари ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки турк тилида аниқ ва мавжуд бўлган уйғун тартиб ва қоидалар на форс тилида бор-у, на араб тилида. Унинг барча феъл формалари қоидага мувофиқ ясалгандир” (MBL.10).

Сўнгги йилларда тилшунослигимизда ўзбек тили тарихида, хусусан, Алишер Навоий асарлари тилида сингармонизм ҳодисаси учрамаган, ўзбек тили тарихи учун бу нарс

аҳамиятли эмас, деган фикр оралаб қолди. Буткул асоссиз ва қўшилиб бўлмайдиган фикр. Туркий тиллар тарихида, эски ўзбек тилида сингармонизм “темир қонун” сифатида амал қилган.

Тўғри, “сингармонизм” сўзини атама сифатида ғарб тилшунослари қўллади, кейин эса ўзбек тилшунослигига ҳам ўзлашди. Тарихан ушбу атама учрамагани билан, туркий тилларда бу ҳодиса бурундан бор. Ўтмишда яратилган тилшунослик асарларида ушбу ҳодисага ишора этувчи қайдларга дуч келамиз. Ўша замон тилшунослари муайян ҳарф, сўз ёки қўшимчаларнинг талаффузини шарҳлаганда, уларнинг фонетик-фонологик хусусиятини таъкидлаб ўтадилар. Бунга Навоий ҳам айрича эътибор қаратган эди. “Муҳокамату-л-луғатайн”да бунини у жуда яхши ёритиб берган.

Навоий асарлари тилида сингармонизм ҳодисаси яққол кўзга ташланади. Масалан, муаллиф битган сатрларда “йўғон” ўзак-негизли сўзларга масдар кўрсаткичининг *-maq* варианты қўшилади: *quruqšamaq*, *aldamaq*, *qīstamaq*, *yālīnmaq* сингари; “ингичка” талаффузли сўзларга эса *-māk* варианты қўшилади: *igirmāk*, *indāmāk*, *sürkänmāk*, *örtänmāk* сингари. Навоийнинг таъкидлари ва унинг асарларидаги мисоллар ҳозирги тилшунослигимизда биз атаётганимиз “сингармонизм”нинг ўзидир. Ўтмиш тилшунослигида қандай аталгани, қай тартибда таърифланганидан қатъи назар, туркий тиллар тарихида бу қонун бор, бор бўлганда ҳам ўта аҳамиятли эди.

Мирзо Меҳдихон туркий тилдаги сингармонизм ҳодисасини ниҳоятда тўғри баҳолаган эди. Чунончи, у туркий феъл шакллари тўғрисида билим бера туриб, шундай ёзади: “Феъл формалари ишлатилишига кўра икки турдан иборат: “ğ”, “q”ли формалар ва “k”ли формалар. Бу ҳар икки тур грамматик қоида ва ихтиёрийлик юзасидан бўлмай, эшитилиш ва эътибор юзасидандир. Фароғий ўз асарида “q” ва “k”нинг ишлатилиши ихтиёрий деб ёзган. Толе Ҳиравий ҳам *alğuci* маъносини тушунтирганда, ихтиёрий равишда ҳозирги замон сифатдошига

“ğ” ёки “g” орттирилади, деб ёзади: *qilğuci, bilgüci* каби. Лекин ҳар иккисининг сўзи ҳақиқатдан холи ҳамда нуқсон ва камчиликка эга. Чунки *qil* сўзи буйруқ феъли бўлиб, қаттиқ ўзаклидир ва шунинг учун унинг барча феъл формалари “q” ва “ğ” билан ясалади: *qilmaq, qilğay, qilğüci* каби ва ҳоказо. *Bil* юмшоқ ўзакли бўлиб, унинг феъл формалари “k” ёки “g” билан келади: *bilmäk, bilgäy, bilgüci* каби ва ҳоказо” (MBL.11-12). Қизиғи шундаки, Толе Имоний “Бадои ул-луғат”да “ихтиёрий равишда ҳозирги замон сифатдошига “ğ” ёки “g” орттирилади” деб ёзгани билан, ўз луғатида туркий сўзларнинг ўқилишини ва ёзилишини тўғри беради.

Муҳими, эски ўзбек тилининг фонетик қуруми, морфо-фонологик тизими ана шу қонунга бўйсунар эди. Навоий асарларининг тили сингармонизмли тилдир. Бугина эмас, бутун ўзбек мумтоз адабиёти асарларининг тили айна қонунга асосланади. Ҳозир ҳам бошқа туркий тилларда бу ҳодиса давом этмоқда. Ўша тилларда сўзнинг фонетик-фонологик табиати шу қонунга мослашади.

Фазлуллахон барлоснинг “Луғат-и туркий” асари

Мазкур луғатни XVIII асрнинг иккинчи ярмида (мелодий 1779 йили) Ҳиндистоннинг Бангола шаҳрида Шохжаҳоннинг ўғли Аврангзеб буйруғи билан Фазлуллахон барлос тузган. Луғат форс тилида бўлиб, унинг кунимизгача етиб келган ёлғиз қўлёзмаси ҳозир Британия музейида сақланмоқда. Унда келиб чиқиши туркий бўлган 1366 та сўз маъносига изоҳ берилган (луғат ҳақида қаранг: Убайдуллаев 2011).

Луғатда туркий феъллар берилиб, унинг қандай ўқилиши, маънолари форс тилида баён қилинган. Тузувчи феълларни ўн уч хил ҳарф билан бошланувчи сўзлар гуруҳига (яъни бобларга), исмларни эса ўн саккиз хил ҳарф билан бошланувчиларга ажратади. Аввал феъллар, сўнг отлар берилади. Феълларни берганда аввал “alif” билан бошланувчи

сўзлар (масалан: *oqumaq*), сўнг “ба” билан бошланувчи сўзлар (масалан: *bermäk*), шу тартибда давом этиб, охирида “уау” билан бошланувчи сўзлар келади. Отлар эса англатган маъноларига кўра гурухлаштирилган: кетма-кетлик уй-рўзғор буюмларининг отларидан бошланиб ҳайвонот оламига кирувчи сўзлар билан тугайди.

Туркий сўзлар маъносини тўғри англаш, талаффузида янглишмаслик мақсадида турли ҳаракатлар (аломатлар), товушларнинг махсус атамалари (*kāf-e ’arabî, jīm-e fārsî* ва б.) ва бошқа кўринишдаги изоҳлаш йўлларида унумли фойдаланган.

Сўзларнинг маъносини берганда туркий сўзга тенг келадиган форсча сўзлар, сўз бирикмалари, баъзан бунга қўшимча ҳолда ҳиндча сўзларни келтириш билан, шунингдек, ўша сўзнинг маъносини умумий тушунтириш йўли билан беради. Масалан:

Alp – ba fatha-ye hamza va lām va sukun-e bā-ye fārsî, *pahlavān*.

(Таржимаси: *Alp* – (ўқилиши:) бошида [a], сўнгга “лом” ва усти сукунли форсча [p], (маъноси:) *пахлавон*).

Soqur – ba tafxim-e zamma-ye sin-e muhmala va qāf va sukun-e rā-ye muhmala, *yak čašm, kur*.

(Таржимаси: *Soqur* – (ўқилиши:) тўлиқ талаффузли, нуктасиз [s], сўнг [q], сукунли, нуктасиз [r], (маъноси:) *бир кўзли, кўр*).

Qaz – ba fatha-ye qāf bā alif va sukun-e zā-ye mo’jama, nav’-e az murğ-e ābi ki mašhurast.

(Таржимаси: *Qaz* – (ўқилиши:) фатҳали [q], кейин “алиф”, усти сукунли нуктали [z], (маъноси:) машҳур сув қушларидан бири).

Омографларни (ёзилиши бир хил сўзларни) беришда шундай усулни қўллайди:

توز ba tarqiq zamma-ye tā-ye qurašat va sukun-e zā-ye mo’jama, maydān va namak, va batafahim zamma tā ba ma’niye *ğubār*.

(Таржимаси: *توز* – (ўқилиши:) қисқа заммали оддий [t], сукунли нуктали [z], (маъноси:) *майдон ва туз (намак)*, агар замма [o] деб ўқилса, *чанг* (деган маънода келади)). Бу ўринда

муаллиф *tüz* (тузлик, текислик ер) билан *tuz* (ош тузи, намак) ни бир-биридан фарқлайди, агар “вав” ҳарфи [o] деб ўқилса, *toz* (чанг, тўзон) сўзи англашилишини таъкидлайди.

“Китоб-и луғат-и атрокийя”

Ушбу луғат ҳам Алишер Навоий асарларига тузилган бўлиб, муаллифи Фатҳали Қожор (Фатҳали ибн Калбали ибн Муршидқули ибн Фатҳали Қожор Қазвиний)дир (*қаранг*: Щербак 1962,59-60; Ҳасанов 1989(1),46-58). Муаллиф луғат устида тўрт йил ишлаб, уни 1862 йили тугаллаган. Асар туркшуносликда “чиғатой туркийси” бўйича яратилган энг яхши луғатлардан бири сифатида тан олинади.

“Китоб-и луғат-и атрокийя” тўрт қисмдан иборат: муқаддима; чиғатойча-форсий луғат; Мирзо Меҳдихоннинг “Санглох”ида тушунарсиз қолган ўн икки сўзнинг изоҳи; Навоий асарларида кечган форсий сўзлар луғати.

Муқаддимада муаллиф Навоийнинг йигирма етти асарини санаб ўтади. Иккинчи – луғат қисмига жами 7694 та сўз киритилган. Уларнинг маъносини очиқлаш учун Навоийнинг тўртта девони, “Ҳамса”си, насрий асарлари - “Махбубу-л-қулуб”, “Тарих-и мулук-и аҷам”дан, шунингдек, Лутфий, Мир Ҳайдар, Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Искандар Мирзо, Баноий, Камолий, Убайдхон, Фузулий, Сокий шеърларидан мисоллар беради. Ора-чора форсий манбаларга ҳам мурожаат қилган.

Фатҳали Қожор эски ўзбек тили (“чиғатой туркийси”) билан Эрон турклари лаҳжаси орасидаги ўхшашлик ва фарқларга ҳам эътибор қаратади. Масалан, унинг кўрсатишича, эски ўзбек тилидаги *ort* (олов), *cağir*, *tört*, *qırq*, *elli* сўзлари уларнинг тилида *ot*, *çaxir*, *dört*, *qırx*, *älli* шаклида қўлланган.

Луғат йигирма саккиз бобдан иборат. Улар ўз ичига киритилган сўзларнинг бош ҳарфлари номи билан юритилади.

Боблардаги сўзлар алифбо тартибига солинган эмас. Қолган ҳамма белгилари “Абушқа” луғати сингари.

Унлиларнинг ёзилиши ва ўқилишига муаллиф алоҳида урғу берган. Масалан:

کیمه - bi-fathi kāf, ya'ni *kemä*;

کیر - bi-kasri kāf, ya'ni *kir*;

قیر - bi-kasri qāf, ya'ni *qir*;

قوش - bi-fathi avval va vāvi ma'lum, ya'ni *quš*;

کوز - bi-fathi kāf va vāvi ma'lum, ya'ni *kōz*.

Фатҳали Қожор луғатни тугатгач, Алишер Навоий шеърларидаги маъноси тушунарсиз бўлган ўн икки сўз тўғрисида фикр юритади. Уларни Мирзо Меҳдихон ўз луғатида “маъноси ечилмаяпти” ибораси билан қад этганини ёзади. У ушбу сўзлар “Хазойину-л-маоний” ва “Хамса”да қай йўсинда келгани айтиб, сўнг бу сўзнинг маъноларини ечиб беришга уринади.

Луғатда Навоий асарларида қўлланган айрим арабча ва форсча сўзлар ҳам учрайди. Чунончи, луғатнинг охирида 429 та арабча, форсча сўз ва иборалар берилган.

“Хамса бо ҳалли луғат”

“Хамса бо ҳалли луғат” XVIII асрнинг иккинчи ярмида яратилган, Навоий асарлари бўйича эски ўзбек тилида тузилган луғатлардан биридир (*қаранг*: Шарахмедова 1990). Асарнинг ягона қўлёзмаси ЎзР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (7863- сонли қўлёзма). Асар “Хамса”нинг уч достони – “Сабъаи сайёр”, “Лайли-ву Мажнун”, “Садди Искандарий” бўйича тузилган. Дастонлардаги мазмунини англаш қийин бўлган сўзлар маъноси матн теварагига (ҳошиясига) ёзиб чиқилган. Хат услубига кўра, достонни кўчирувчи ҳам, луғат тузувчи ҳам бир кишининг ўзи, лекин оти маълум эмас. Луғатнинг охирида унинг тузилган йили – 1262 йил (мелодий 1845-1846) ёзиб қўйилган. Кузатувларга қараганда, котиб аввал “Хамса”ни кўчирган. Кейин қотор йиллар давомида (чамаси, ўн саккиз йил) асар устида жиддий

иш олиб бориб, матнда учровчи қийин англашиладиган сўзлар маъносини хошияга изоҳлаб чиққан. Юқоридаги сана ана шундан кейин қўйилган (қаранг: Шарахмедова 1990,7).

Луғатни матни кўчирган котибнинг ўзи тузганлиги ўта аҳамиятли. Бу иши унинг классик асарлар поэтикасини яхши англагани, “чиғатой туркийси”ни жуда яхши билгани, хусусан, эски туркий, форсча, арабча сўзлар маъносини яхши тушунганидан далолат беради.

Одатда, ўтмишдан қолган луғатларда (жумладан, “Абушқа” ҳамда бошқа луғатларда) аввал сўз ва унинг маъноси келтирилиб, кейин унинг мисоли берилади. Ушбу луғатда эса сўз ва унинг маъноси келтирилиб, мисоли учун матндаги байтга ишора қилинади, тўғрироғи, хошиядаги изоҳ матндаги сўз маъносини очиклаб беради. Достон хошиядаги луғати билан бирга яхлит асарни юзага келтиради. Унга “Хамса бо ҳалли луғат” (яъни “Сўзлари изоҳланган “Хамса” ёки “Луғатли “Хамса”) дея от берилганининг сабаби ҳам шунда.

Луғат достонда қўлланган кўп маъноли ёки XVIII асрга келиб унутилган, кўпчилик, айниқса, ёш талаба учун англаш қийин бўлган эски туркий, арабча ва форсча сўзлар бўйича тузилган. Унда жами 2108 сўзга изоҳ берилади.

Тузувчи достонда учрайдиган сўзлар маъносини изоҳлашда уч усулдан фойдаланган:

Биринчидан, тушунилиши қийин сўзлар уларнинг синонимлари билан изоҳланган: *jayran* – *kiyik*, *yalin* – *ot*, *qaršu* – *otru*, *yawa* – *behuda*, *kālbad* – *badan*. Сўзлар маъносини аниқлаштириш учун уларнинг бир нечта синонимлари ҳам кетма-кет қўлланилади. Масалан, *aqrabā* сўзи *yruğ*, *tuğğan* деб изоҳланган; *ifrāt* сўзи *tola*, *köp* деб берилган.

Иккинчидан, сўзлар уларнинг эквивалентини келтириш йўли билан изоҳланган: *'ajuz* – *qari*, *yildirīm* – *barq* сингари.

Учинчидан эса, сўзлар уларни қисқача таърифлаш йўли билан изоҳланган. Масалан, *jalā* сўзи *vatandīn ajrağan* деб

берилган; *mustağraq* – *özdin ketkän*; *me'mār* – *'imārat qılğuçı*; *mavqe'* – *jāy-i vuqu*.

Бундай усуллар, айниқса, кўп маъноли сўзларнинг ушбу байтдаги маъносини изоҳлашда жуда кўл келади. Масалан, *mahd* сўзи бир байтда “бешик” маъносида, бошқа бир байтда эса “тобут” маъносида келган. Луғатда эса, биринчисининг рўпарасига *beşük*, иккинчисига эса *tābut* деб изоҳлаб қўйилган.

Биринчи маъносининг мисоли:

Yatquzdılar anī mahd içindä,

Gul yaфрағi tüşti şahd içindä.

Иккинчи маъносининг мисоли (“Сабъаи сайёр”дан):

Kötärip zād sarv-i čālāknī,

Salīban mahd ara pākñi.

Муҳими кўп маъноли сўзларнинг у ёки бу маъноси контекстга қараб белгиланади. Масалан, “Садди Искандарий”да *misāl* сўзи икки ўринда икки хил маънода келади. Биринчиси, “хат” маъносида, бу ўринда у *nāma* деб изоҳланган:

Skandar oquғač bititti misāl

Ki, siz kelgäli bolmañ āşuftahāl.

Иккинчиси, “сурат, образ” маъносида, бу ўринда у *surat* деб изоҳланган:

Xirāmīda tāvus-i zebājamāl,

Malak xaylīdīn zāhir äyläp misāl.

Уй иши:

“Келурнома” луғатини, Мирзо Меҳдихоннинг “Санглох” ҳамда “Мабониу-л-луғат” асарларини ҳозирги илмий нашрлари бўйича синчиклаб ўрганиб чиқинг. Ушбу луғатларнинг тузилиши, ўзгачаликларини белгилашга уриниб кўринг. Бунга мисоллар йиғинг.

Талабаларнинг билимини текшириш учун сўроқ ва топшириқлар:

XVII–XIX юзйилликларда Навоий асарлари ва “чиғатой туркийси” бўйича тузилган қандай луғатлар ва грамматик асарлар бор?

“Келурнома” луғати тўғрисида сўзлаб беринг.
Мирзо Меҳдихоннинг “Санглох” луғати тўғрисида сўзлаб беринг.
Фазлуллахоннинг “Луғат-и туркий” асари тўғрисида сўзлаб беринг.

“Китоб-и луғат-и атрокийя” тўғрисида сўзлаб беринг.

“Хамса бо ҳалли луғат” тўғрисида сўзлаб беринг.

Еттинчи мавзу: “ҲОЗИРГИ ТИЛШУНОСЛИҚДА ТУРКИЙ ЁЗМА ЁДГОРЛИКЛАР БЎЙИЧА ЯРАТИЛАЁТГАН ЛУҒАТЛАР”

Таянч тушунчалар: ҳозирги замон луғатлари.

Дарсни олиб бориш йўллари: маъруза, савол-жавоб. Маъруза баён, таҳлил, чоғиштира-типологик усулда олиб борилади.

Дарсдан қўзланган мақсад ва вазифалар: ҳозирги чоғда туркий ёзма ёдгорликлар бўйича тузилаётган луғатлар, уларнинг муҳим принциплари тўғрисида билим бериш.

Кўрсатма ва тарқатма материаллар: чоп этирилган луғатлардан намуналар; топшириқ берилган варақлар; турли жадваллар,

Дарсда қўллаш мумкин бўлган техник ускуналар: компьютер, расмни деворга туширувчи мослама, катта бичимли телеэкран, турли дисклар.

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Ҳозирги зомон луғатчилиги ва унинг ўтмиш луғатчилигидан фаркли жиҳатлари.

Ёзма ёдгорликлар бўйича тузилган луғатлар.

“Древнетюркский словарь” ва унинг тузилиш принциплари.

А.К. Боровковнинг “Лексика среднеазиатского тифсира XII–XIII вв.” асари.

Ҳозирги туркшунослиқда ўтмишдан қолган ёзма ёдгорликларни чоп этириш билан бир қаторда, уларда қўлланган сўзларни йиғиш, ёдгорликлар бўйича луғатлар тузишга катта эътибор қаратилмоқда. Бу ишга XIX асрданок

киришилган эди. Ҳозирга келиб бу соҳа туркшуносликда катта ютуққа эришди.

Муҳим жиҳати, кунимизда яратилаётган луғатлар тузилиш принципига кўра эски луғатлар анъанасидан фарқ қилади. Булар, асосан, ҳозирги европа луғатчилиги ишлаб чиққан йўриққа таянади.

Яна бир белгиси, ушбу луғатлар изоҳли бўлиб, ёзма ёдгорликлардан олинган мисоллар транскрипцияда берилади. *Транскрипция* – ёдгорлик тилини, асарнинг фонетик хусусиятларини сақлаган ҳолда ҳозирги ёзувга ўгириш дегани. Ҳозирги туркшуносликда кенг ёйилган ҳамда мутахассисларга маъқул тушаётган транскрипция икки турли – кирилл ҳамда латин алифболарига таянади. Тўғриси, сўнгги йилларда кириллдан кўра латинни қўллаш кенг тус оляпти. Шунинг учун ҳам шу чокқача яратилган луғатларда икки хилидан ҳам фойдаланилган: ё униси, ё буниси. Баъзи ўринда кириллга асосланган транскрипцияда ҳам, товушга тенг келувчи белги йўқлигидан, латинча белгиларни қўллаганлар.

Замонавий луғатларнинг барини ҳам илмий талабларга тўлиқ жавоб беради, дейиш қийин. Чунки орада ўқув луғатлари, қисқача луғатлар ёки транскрипцияда эмас, транслитерацияда берилганлари ҳам бор. Шунга қарамай, уларнинг ичида илмий жамоатчилик кенг эътироф этган, соф илмийлари оз эмас. Ушбу ўринда биз уларнинг бир нечтасини кўриб чиқамиз.

“Древнетюркский словарь”

“Древнетюркский словарь” (Л., 1969) ҳозирги замон туркология илмида қадимги туркий ёдгорликлар бўйича яратилган илмий луғатдир (*қаранг*: ДТС). Луғат рус туркологиясининг етакчи мутахассислари томонидан тузилган. Ишда қамраб олинган ёзма ёдгорликларнинг кўлами ниҳоятда кенг: унда VII–XIII асрларда кўк турк (турк-руний), араб, уйғур, моний, браҳма ёзувларида туркий тилда битилган турли хилдаги

адабий, тарихий, диний-фалсафий мазмундаги асарлар, расмий ҳужжатлар, фаннинг турли соҳаларига оид битигларда қўлланган сўзлар жамланган. Булар қадимги турк хоқонлиқлари давридан қолган урхун ва енисей ёдгорликлари, уйғур хоқонлиқ ва давлатларида яратилган будда, моний ва христиан мазмунли битиглар, расмий ҳужжатлар, “Ўғузхоқон” достони, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” асари, “Туркий тафсир” сингари ниҳоятда улуғ манбалар бўлиб, мисоллар уларнинг туркшуносликда эътироф этилган илмий нашрларидан олинган.

Луғатда келтирилган туркий сўзлар ва ёзма ёдгорликлардан олинган мисоллар лотин алифбоси негизида ясалган транскрипцияда. Унлилар учун тўққиз белги қабул қилинган: *a*, *ä*, *e*, *i*, *o*, *ö*, *u*, *ü*. Ундошларда: жарангсиз [ш] товуши учун – *š*, [ч] учун – *č*, жарангли [ғ] учун – *ɣ*, сонор [нг] учун – *ŋ*, [х] учун – *χ*, араб хатида *ħ* билан берилган, тишора [дз] товуши учун – *ð*, араб ёзувли матнларда *ف* билан берилган лаб-лаб ҳамда “вав” билан берилган лаб-тиш [в] ундошлари учун – *v*, араб хатида *ض* билан берилган сирғулувчи [ж] учун – *ž*, араб тилидан ўзлашган сўзларда келувчи *ع* (айн) учун (') белгилари қабул қилинган. Сўзларнинг берилиши алифбо кетма-кетлигида: *A*, *Ä*, *B*, *Č*, *D*, *ð*, *E*, *F*, *G*, *ɣ*, *H*, *Ĥ*, *Í*, *İ*, *Y*, *K*, *L*, *M*, *N*, *O*, *Ö*, *P*, *Q*, *R*, *S*, *Š*, *T*, *U*, *Ü*, *V*, *χ*, *Z*, *Ž*, *J*.

Аввал катта ҳарфларда бош сўз берилиб, кейин унинг маънолари ва маъноларнинг ҳар бирига мос келувчи мисоллар русча таржимаси билан келтирилади. Қавсда ушбу сўз ёки мисолнинг қандай нашрдан олинганлигига ҳавола этилади.

Луғатда сўзларнинг қадимги диалектларда ёки ёзма ёдгорликларда ўзаро фарқ қилувчи фонетик вариантлари ҳам бош сўз сифатида берилади: **ADAQ**, **AðAQ**, **AYAQ**, **AZAQ**; **EB**, **EV** сингари. Бундай сўзларнинг бир варианты берилгач, охирида бошқа вариантига ҳам қаралсин, деган белги қўйиб кетилади.

Кўп маъноли сўзларнинг бир-биридан фарқ қилувчи маънолари арабча сонлар билан, омонимик маънолар эса римча сонлар билан ажратиб кўрсатилади. Масалан:

АЅ I голодный ...;

АЅ II милость...;

АЅ- I 1. открывать, отворять ...; 2. рассеять, развеять, разогнать ...; 3. отвязать, отцепить...; 4. проложить путь...; 5. завоевать...; 6. разрешить...; 7. обелить...; 8. доверять, поверить что-л....

АЅ- II изголодаться, сильно голодать...

Масалан, қадимги туркий *sab* сўзи ва унинг маъноларига берилган изоҳ қуйидагича:

SAB слово, речь: *tabyač bodun sabī süčig ayīsī jīmšaq ermiš* у народа табгач речь была сладкая, драгоценности “мягкие” (КТм.5); *körüg sabī antay* слова лазутчика таковы (Тон.9); *qañim sabīn tñlayīn* да услышу я слова своего отца (*ThS* II.90).

◇ **sab id-** говорить, сообщать: *sab anča idmīš* он так сказал (Тон.9); *bitigintā inča tep sav idmīš erdi* в своем письме сообщал о следующем (*Hüen*.238); **sab ötüg** *парн.* просьба; известие: *jalabači edgü sabī kelmāz* [от татбийцев] не приходят послы и хорошие известия (БК.39); **sab sī-** исказить слова: *meniñ sabīmīn sīmadī* [резчик] не исказил моих слов (КТь.11); **sab söz** *парн.* слова, речь: *sab söz qodup* лишившись речи (*Suv* 4.18); **ičrā sab** *см. ičrā*; **söz sab** *см. söz*.

□ *Ср. sav* I.

“Древнетюркский словарь” ҳозирги туркшуносликнинг катта ютуғи ўлароқ, мутахассислар учун энг эски туркий ёзма ёдгорликлар лексикасини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

А.К. Боровковнинг “Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв.” асари

Қуръон-и каримнинг таржималари ва тафсирларининг энг эскиси “Туркий тафсир” (“Ўрта Осиё тафсири”) отини олган. Қўлёзмаси Қаршидан топилган. Асар Қурон-и карим сураларининг таржимаси ва шарҳидир. Таржимон ва қўлёзма котибининг оти маълум эмас. Асарнинг тузилган даври ва қўлёзма санаси ҳам номаълум. Матннинг тил хусусиятларига асосланиб, асар XII–XIII юзйилликларда яратилган дея тахмин этадилар.

Асарнинг дастлабки бўлими XLIX сурага қадар Қуръон-и карим таржимасидир. Сўнгра айрим бўлимларнинг шарҳи берилади. Суралар таржимасида сатр ости ўғирмалари арабча матнга монанд бўлиб, туркий тилнинг синтактик қурилишига уқадар мос тушавермайди. Тафсир қисми бундай эмас, ундаги матн туркийнинг гап қурилиши бўйича битилган.

А.К. Боровковнинг “Лексика среднеазиатского тefсира XII–XIII вв.” китоби ана шу “Туркий тафсир”нинг тилига бағишланган (қаранг: Боровков 1963).

Китоб икки бўлим: кириш ва глоссарий (сўзлик)дан иборат.

Ёдгорликлардан олинган мисоллар транскрипцияда. Транскрипция учун кирилл ҳарфлари асосга олиниб, айрим товушлар учун латин ҳарфлари ва унинг туркий транскрипцияга мослаштирилган шакллари аралаштирилган.

Унлилар учун тўққиз ҳарф қабул қилинган: *a, ä (e), i, i̇, o, ö, y, ü*.

Ундошларнинг берилиш йўли шундай: лаб-лаб ва лаб-тиш [в] товуши *w*, сонор [нг] учун *ŋ*, [й] учун *j* ҳарфи ишлатилган. Араб тилидан ўзлашган сўзлардаги *ع* учун *ʿa*, *ذ* учун *ð* ҳарфи ишлатилган (масалан: *ʿадаб*), *ج* ўрнида *дж* дан фойдаланилган (*джуфт*, *джумла* сингари). Арабча сўзларда *h*, *h* белгилари ҳам ишлатилади.

Сўзликда сўзларнинг берилиш йўли ҳозирги луғатчилиги принципларига таянади; у қуйидаги кетма-кетликда: *a, ä (e), б, w, г, з, д, дж, з, i, i̇, j, к, қ, л, м, н, о, ö, п, р, с, т, у, ү, ф, х, h, h, ч, ш*.

Сўзлик асарда келган сўзларнинг барини қамрайди: унда соф туркий сўзлар билан бир қаторда, келиб чиқиши арабча ва форсий сўзлар ҳам тўлиқ.

Сўзликда аввал бош сўз ва унинг русча маънолари берилади, сўнг тафсирдан олинган мисоли билан далилланади. Мисолни берганда айрим сўзларнинг кўлёзмадаги араб ёзувли шакли ҳам келтириб ўтилган. Охирида эса кўрсатилган бош сўз яна бошқа қандай ёзма ёдгорликларда учраши қайд этилади ёки унинг фонетик шакллари қоғиштирилади. Қавсда ёзма ёдгорликларнинг нашрларига ҳаволалар берилган.

Масалан, *ағач*, *айр*н сўзларининг изоҳига эътибор беринг:

ағач (см. *йғач*) 1. ‘дерево’; *ол ағач* (أغاج) *турур... қамуз тўрлўғ жамийи анда битәр ...* (59,11) ‘то есть дерево ... различные плоды зреют на нем ...’; *ағачлар оқуш будақли болур* (66б,7) ‘деревья со множеством ветвей бывают [там]; *ол бостан ағачлари* (66б,16) ‘деревья того сада’; 2. ‘бревно’, ‘столб’; *анлар ағачлар кәби ерурлар дамга тајанмиш* (90б,1) ‘они, как столбы, поставленные для опоры здания’ (Сура 63, ст.4) –РС л., , 149; АФ,069.

*айр*н ‘губа’, ‘губы’; *айждарһа агзйни ачти алтйнгй айрйни фйр’авн тахтйни алтйнда урдй устйнкй айрйни ... устйндй урдй* (30,27) ‘дракон раскрыл пасть и нижнюю губу положил под трон фараона, а верхнюю губу сверху положил’. –РСл., 1,766; Gab., 311 *irin*.

Омоним сўзларнинг англатган маънолари римча рақамлар билан ажратиб берилган:

ййлкй I ‘лошадь’; ‘крупный рогатый скот’;

ййлкй II ‘годовой’; төрт *ййлкй* ‘четырёхлетний’.

Ёки:

ййг- I ‘собирать’;

ййг- II ‘удалять’, ‘отклонять’; ‘препятствовать’.

Муҳими, феъллар ҳозирги ўзбекча луғатлардаги сингари инфинитив шаклда (*бормоқ*, *қайтмоқ* сингари) эмас, бош шаклида берилган. Одатда, бундай ўринларда феълларни

уларнинг бошқа омонимларидан фарқлаш учун чизикча (-) қўйиб кетилади:

қар ‘снег’;

қар- ‘смешивать’, ‘мешать’.

Ёки:

туш ‘сон’;

туш- ‘падать’; ‘спускаться’; ‘останавливаться’; ‘случаться’.

“Туркий тафсир” δ - лашган ёдгорликлар туркумига киради. Шунга қарамай, асарда δ (яъни $\dot{\delta}$) билан келган туркий сўзлар $з, j$ билан ҳам келади: *қуді~қузї~қују* – ҳозирги ўзб.: *қуйи*. Луғатда бундай вариантлар ҳам тўлиқ берилган. Қиёсланг:

қудуз (ср. *қујуз*) ‘колодец’;

қујуз (см. *қудуз*) ‘колодец’.

“Туркий тафсир” тилида синонимларнинг аралаш қўлланилгани эътиборни ўзига тортади. Масалан, асарда “хотин киши”, “хотин” маъносида *урағут, хатун, ‘аврат, ‘ајал, кіші, тіші*; “қўл” маъносида *әл, әліг, қол*; “шаҳар” маъносида *ел, улус, кәнт, урам, шәһәр, шәһрістан* сўзлари қўлланилган.

Айниқса, асарда бир маъноли сўзларнинг жуфт ҳолда қўлланилгани муҳим. Бундай сўзларнинг айрим компонентлари бошқа тиллардан ўзлашган. Бир қарашда, бундай жуфтликлар бир маъноли сўзларнинг такроридай кўринса-да, аслида улар сўз маъносини кучайтиришга, янги тушунчалар англатишга хизмат қилади. Масалан: *ew барқ*. Бунда *ew* ҳам, *барқ* ҳам “уй” маъносида, бироқ жуфт ҳолда “уй-жой” маъносини беради. Бошқа мисоллар: *қан қадаш* – қон-қариндош, *тоға көзсўз* ёки *қарағу көзсўз* – кўр, *кәнд улус* – шаҳар, *ортақ еш* – дўст, ўртоқ. Ишлатилишига мисоллар: *ewі барқі бәјт ул-муқаддасда әрді* – уй-жойи байтул-муқаддасда эди (39,16); *қані қадашіні терді* – қон-қариндошини йиғди (28,20). Баъзида бундай жуфтликлар *ја’ні* сўзи билан изоҳланади: *розі ја’ні јәмліг аш* – насиба, яъни ейиладиган ош (2,5); *әкін ја’ні данә* – экин, яъни дон (64б,9).

Асар тилида ҳозирги туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида унутилган сўзлар ниҳоятда кўп. Бу ҳам бўлса асар тилининг

қадимийлигидан далолат беради. Бундай сўзларга мисоллар: *асіғ* – фойда, *ашину* – аввал, бурун, *айт-өз* – ўзлик, вужуд, *жіг* – касал, *жалавач* – пайғамбар, *өгді* – мақтов, *сұ* – лашкар, қўшин, *тануғ* – хизмат сингари.

А.К. Боровковнинг ушбу луғатидан “Туркий тафсир” лексикаси, унинг тил хусусиятларига тегишли бўлган муҳим маълумотни йиғиш мумкин.

Уй иши:

“Древнетюркский словарь”ни синчиклаб ўрганиб чиқинг. Унда қадимги туркий сўзлар, сўзларнинг фонетик вариантлари, жуфт сўзлар, иборалар қай принципда берилганига эътибор қаратинг.

Талабаларнинг билимини текшириш учун сўроқ ва топшириқлар:

Ҳозирги луғатларда ёзма ёдгорликлар лексикасининг берилиш принципларини тўғрисида сўзлаб беринг.

“Древнетюркский словарь” ва унинг тузилиш принциплари тўғрисида билганларингизни сўзлаб беринг.

Амалий дарс ҳисобидан ўқитувчи раҳбарлигида “Ёзма ёдгорликлар бўйича тузилган замонавий луғатлар” мавзуида илмий семинар ўтказинг. Семинарда слайд материалларидан унумли фойдаланинг.

ҚЎЛЛАНМАДА ҲАВОЛА ЭТИЛГАН МАНБАЛАР ВА ИЛМИЙ АСАРЛАР

ДТС – Древнетюркский словарь. Л., 1969.

МА – Ҳасанхожа Нисорий. Музакири аҳбоб. Форс тилидан И. Бекжон таржимаси. Тошкент, 1993.

MBL – Мирзо Меҳдихон. Мабони ул-луғат. Форсийдан З. Умаров таржимаси. Нашрга тайёловчи Х. Алимова. Тошкент, 2008.

МК – Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. I–III томлар. Тошкент, 1960–1963.

MKUrumschi – 1981. تورکي تىللار دىۋانى. 1-3. ئۈرۈمچى. مەھمۇت قەشقەرلى. 1983.

МКН – Mahmud al-Kāshgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwān Luyāt at-Turk). Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in Collaboration with James Kelly. Parts I–III. Harvard. 1982–1985.

МКМосква – Махмуд ал-Кāшгари. Дивāн лугāt ат-турк (Свод тюркских слов). Перевод с арабского А.Р. Рустамова, под редакцией И.В. Кормушина. В 3-х томах. Том 1. М., 2010.

МКfacsimile – Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugati't-Türk. Tıpkı-basım / Facsimile. Ankara, 1990.

AZFT – Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия (Туркий тил (кипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Тошкент, 1968.

KN – Мухаммед Якуб Чинги. Келур-наме. (староузбекско-таджикско-персидский словарь XVII в.) Введение, транскрипция и перевод текста, глоссарий, лексико-грамматический очерк, грамматический указатель А. Ибрагимовой. Ташкент, 1982.

KTT – Kitab-ı Mecmü-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Muğali. Recer Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. Ankara, 2000.

Tarjuman – “Таржумон” – XIV аср ёзма обидаси. Нашрга тайёрловчи А. Юнусов. Тошкент, 1980.

DDT – Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof. SPb., 1869.

Боровков 1961 – Боровков А.К. “Бадā’и‘ ал-лугат”. Словарь Тāли’ Имāни Гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961.

Боровков 1963 – Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefсира XII–XIII вв. М., 1963.

Исломов 1998 – Исломов З. Махмуд Замахшарийнинг “Мукаддамоту-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни (Тошкент қўлёзмалари асосида). Докторлик диссертациясининг автореферати. Тошкент, 1998.

Радлов 1890 – Радлов В.В. Кутадку-Билик. Факсимиле уйгурской рукописи. СПб., 1890.

Sodiqov 2009 – Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. Toshkent, 2009.

Содиқов 2011 – Содиқов Қ. “Муҳокамату-л-лугатайн”ни ўқиб ўрганиш. Тошкент, 2011.

Убайдуллаев 2011 – Убайдуллаев А.А. “Луғати туркий”нинг лексикографик тадқиқи. Номзодлик диссертациясининг автореферати. Тошкент, 2011.

Ҳасанов 1981 – Ҳасанов Б. Алишер Навоийнинг “Саъбат абхур” луғати. Тошкент, 1981.

Ҳасанов 1989(1) – Ҳасанов Б. Жавохир ҳазиналари (Алишер Навоий асарларига тузилган қўлёзма луғатлар). Тошкент, 1989.

Ҳасанов 1989(2) – Ҳасанов Б. Принципы составления рукописных словарей к произведениям Навои. Автореферат докторский диссертации. Ташкент, 1989.

Xudoyberdiev 2011 – Xudoyberdiev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va “Devonu lug'otit turk” bo'yicha yaratilgan asarlar ko'rsatkichi. Toshkent, 2011.

Шарахмедова 1990 – Шарахмедова Н. Словарь “Хамса ба ҳалли луғат” как источник узбекской исторической лексикографии. Автореферат кандидатской диссертации. Ташкент, 1990.

Щербак 1962 – Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.

Qurban Vali 1986 – 1986. قوربان ۋە لى. بىزنىڭ تارىخى بىز يىقلىرىمىز. ئۈرۈمچى.

Қ Ҷ Ш И М Ч А Л А Р

ЎТМИШДА ТУРКИЙ ТИЛ БЎЙИЧА ЯРАТИЛГАН ЛУҒАТЛАР ВА ГРАММАТИК АСАРЛАР

№	Муаллифи	Луғат ёки грамматик асарнинг оти	Яратилган ери ва йили
	محمود الكاشغري	ديوان لغات الترك	1076-1077, Бағдод
	شرف الدين ابو حيان محمد بن يوسف بن علي بن حيان		
		التحفة الزكية في اللغة التركية	XIV аср, Миср (?)
	علي شير نوايي	كتاب محاکمة اللغتين	1499, Ҳирот
	علي شير نوايي	سبعة ابحر	
	طالع ايماني هروي	بدایع اللغت	1500 (?)

	Ражаб ибн Муҳиб Али Шомлу	لغت نوايي	XVI аср
	Мустафо бин Содиқ	ابوشقه (?)	XVI аср
	محمد يعقوب جينكي	كيلور نامه	Ҳиндистон
	ميرزا مهدي خان	سنكلاخ	1760
	ميرزا مهدي خان	مبانع اللغت	
	فضل الله خان	لغت تركي	1779, Ҳиндистон
		خمسه با حل لغت	1845-1846

ФАН ЮЗАСИДАН ОЧИҚЛАМА СЎЗЛИК

Лексикология – тилшуносликнинг бир бўлими бўлиб, тилнинг луғат таркибини, сўз бойлиги, сўзларнинг маъносини ўрганади. Лексикология ўз ичида *семантика*, *семасеология*, *этимология*, *лексикография* бўлимларига бўлинади.

Семантика, семасеология – сўзнинг луғавий маъносини ўрганувчи бўлимдир.

Этимология – сўзларнинг келиб чиқишини ўрганади.

Лексикография – сўзларни кодлаштириш, луғат тузиш принципларини ўрганувчи фандир.

“ТАРИХИЙ ЛЕКСИКОГРАФИЯ” ФАНИНИНГ ЎҚУВ ДАСТУРИ

Т у з у в ч и: профессор Қ. СОДИҚОВ

Кириш

“Тарихий лексикография” фани ўзбек тилшунослиги тарихида луғатчилик анъанасининг шаклланиши ва унинг тарихий тараққиёти, тарихий луғатларнинг турлари, уларнинг тузилиш принциплари, луғатларда сўзларнинг изоҳланиш йўллари, шунингдек, тил тарихида сўз ва унинг маъносига муносабат, тарихий грамматик асарларда лексикологияга тегишли билимларнинг берилиши сингари лингвистик масалаларни қамрайди. Ушбу фан “Ўзбек тили тарихи” фанини тўлдиради, талабаларнинг лексикография тўғрисидаги билимларини чуқурлаштиради.

Ўқув фанининг мақсади ва вазифалари

Фанни ўқитишдан **мақсад** – тилшунослик тарихида луғат тузиш анъанасининг юзага келиши, унинг тарихий тараққиёти, тарихий луғатларнинг турлари ва тузилиш принциплари, сўзларнинг изоҳланиши, грамматик асарлардаги лексикология ҳақидаги билимларнинг берилишини ўргатишдан иборат.

Фаннинг **вазифаси** – ўтмишдан бизгача етиб келган луғатларни ўқиб ўрганиш, уларни ҳозирги ўзбек тилига ағдариш учун етарли билимларни шакллантириш, луғатлар устида тадқиқотлар олиб боришни ўргатишдан иборат.

Фан бўйича талабаларнинг билими, кўникма ва малакасига қўйиладиган талаблар

“Тарихий лексикография” фанини ўзлаштириш жараёнида бакалавр:

- туркий тилшунослик тарихида луғатчилик анъанасининг юзага келиши ва унинг тарихий тақомилини;
- луғатларнинг тузилиши, уларда сўзларнинг изоҳланиш йўлларини **билиши керак**;
- тарихий луғатлар бўйича тадқиқотлар олиб бориш **кўникмасига эга бўлиши**;
- луғатларни ўқиб, сўз маъносини тўғри англаши ва ҳозирги ўзбек тилига ўгира олиши;
- классик луғатларнинг моҳиятини англаб, уларни тўғри талқин қила олиш **малакасига эга бўлиши керак**.

Фаннинг ўқув режасидаги бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги ва услубий жиҳатдан узвийлиги

“Тарихий лексикография” танлов фанлари қаторида туради. Ушбу фанни ўзлаштириш учун талабанинг ўқув режасида кўзда тутилган гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар (Ўзбекистон тарихи, ғарб тиллари, ўзбек тили), математик ва табиий-илмий фанлар (география, этнография), умумқасбий фанлар (эски туркий ёзувлар, ўзбек тили тарихи, тилшуносликка кириш в.б.) ва ихтисослик фанларидан етарли билим ҳамда кўникмаларга эга бўлиши талаб этилади.

Фаннинг гуманитар фанлар тизимидаги ўрни

Мактабгача таълим муассасаси, ўрта умумтаълим мактаби, академик лицей, касб-хунар коллежларида ҳамда ЎзР ФА Шарқшунослик институти, Тил ва адабиёт институти, Тарих илмий текшириш институтларида фаолият олиб борилганда “Тарихий лексикография” курсидан олинган билимлар қўл келади. Шунинг учун ушбу фан муҳим саналиб, мумтоз филология таълим йўналиши бўйича бакалавр тайёрлаш босқичининг ажралмас бўғинидир.

Фанни ўқитишда замонавий ахборот ва педагогик технологияларни қўллаш

Илми толибларнинг “Тарихий лексикография” фанини ўзлаштириши учун ўқитишнинг илғор ва етакчи усуллари қўллаш, янги педагогик технологиялардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Шунинг билан бирга, мумтоз филология мутахассисларини тайёрлашда ўтмишда ота-боболаримиз томонидан яратилган илғор таълим усуллари, нотиклик санъати, баҳоғат билими масалаларини эгаллаш, ёзма адабий тил, адабий тилнинг услубий имкониятларидан усталик билан фойдаланиш маҳоратини сингдира бориш талаб этилади.

Фанни ўқитиш жараёнида дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари, дарс йўруғлари, тарқатма материаллар ва кўргазмали куруллардан фойдаланилади.

Асосий қисм

Фаннинг назарий машғулоти мазмуни

Кириш. “Тарихий лексикография” фанининг мақсад ва вазифалари. Фаннинг ўрганиш доираси. Унинг бошқа фанлар қаторида эгаллаган ўрни.

Фанни ўрганишда асосий манбалар: ўтмишда яратилган луғатлар, грамматикага оид асарлар, ёзма ёдгорликлар.

Лексикография тарихини ўрганишнинг метод ва усуллари.

Туркий тилшунослик тарихида яратилган луғатлар ва уларнинг тузилиш принциплари

Туркий тилшунослик тарихида луғат тузиш анъанасининг шаклланиши ва тарихий тараққиёти масаласи. Энг эски луғатлар. Илк

ўрта асрларда туркий тил бўйича тузилган луғатлар, грамматик асарларнинг узиндилари.

Маҳмуд Кошғарий ва унинг “Девону луғатит турк” асари. Асарнинг тузилиши, унда сўзларнинг берилиш принциплари. Луғатда сўзлар маъносини изоҳлаш йўллари.

Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асари, унинг луғат қисми. Луғатнинг тузилиши, унинг принциплари. Луғатдан ўрин олган туркий сўзлик ва унинг туркий лексикография тарихидаги аҳамияти.

XIV асрда араб ўлкаларида туркий тилларни ўрганиш бўйича тузилган луғатлар ва грамматик асарлар. Мисрда ёзилган грамматика ва луғатлар.

“Китоб-и мажму-и таржумон-и туркий ва ажамий ва мўғулий” асари ва унинг тузилиши.

“Аттуҳфату-з-закийату филлиғатит туркийя” ва унинг тузилиши.

XV-XIX юзйилликларда Навоий асарлари, эски ўзбек тили бўйича тузилган луғатлар ва грамматик асарлар.

Толи Имоний тузган “Бадойиу-л-луғат” асари.

Муҳиб Али Шомлунинг “Луғат-и Навоий” асари.

“Абушқа” луғати ва унинг тузилиши, сўзларнинг изоҳланиш йўллари.

Фазлуллахоннинг “Луғат-и туркий” асари.

Мирза Маҳдихоннинг “Санглоҳ” луғати.

“Китоб-и луғат-и атрокийя”.

“Келурнома” луғати.

Ҳозирги лексикография

Ҳозирги туркшуносликда тузилган луғатлар. Ҳозирги луғатларда ёзма ёдгорликлар лексикасининг берилиш принциплари. “Древнетюркский словарь” ҳақида маълумот.

Бугунги ўзбек лексикографияси. Ўзбек тилшунослигида классик асарлар бўйича тузилган луғатлар.

Амалий машғулотларни уюштириш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

1. Лексикография ҳақида тушунча. Шарқ тилшунослиги, хусусан, туркий тилшунослик тарихида луғат тузиш анъаналарининг шаклланиши.

2. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарини тўлиқ ўрганиб чиқиш. Унинг тузилиши ва сўзларнинг изоҳланиш йўллари тўғрисида маълумотга эга бўлиш.

3. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддামату-л-адаб” асари ва унинг луғат бўлимини ўрганиб чиқиш.

4. Навоийнинг “Муҳокамату-л-луғатайн” асарини ўрганиш. Муаллифнинг сўз ва унинг маъноси тўғрисидаги билимларни синчиклаб ўрганиш, уларни семантик жиҳатдан таҳлил қилиш.

5. XV-XIX юзйилликларда Навоий асарлари, эски ўзбек тили бўйича тузилган луғатлар ва грамматик асарлар таҳлили.

6. Эски туркий луғатларнинг араб ёзувларидаги нашрлари, транскрипцион нашрларидан олиб улардан тарқатма материаллар, слайдлар тайёрлаш ва амалий машғулотлар чоғида улардан фойдаланиш.

7. Интернет сайтларидан туркология, хусусан, лексикография бўйича эълон қилинган матнларни излаб топиш ва улардан дарс давомида фойдаланиш.

Мустақил топшириқларни уюштиришнинг шакли ва мазмуни

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асарини ўқиб ўрганиш.

Навоийнинг “Муҳокамату-л-луғатайн” асарини ўрганиш.

XV-XIX юзйилликларда Навоий асарлари, эски ўзбек тили бўйича тузилган луғатлар ва грамматик асарларни ўрганиш.

Талабалар мустақил топшириқларни тайёрлаш жараёнида қуйидаги кўрсатмалардан фойдаланиши тавсия этилади:

- дарслик, ўқув ва услубий қўлланмалар, маъруза матнлари ва дарс йўруғларидан фан мавзуларини ўрганиш;
- луғатчилик тарихи билан боғлиқ мавзуларни ўзлаштириш;

Мустақил топшириқларнинг мавзулари:

1. Луғатлар ва уларнинг турлари.
2. Туркий луғатчилик тарихи.
3. “Девону луғатит турк”.

4. “Муқаддамату-л-адаб”.
5. XIV–XIX асрларда яратилган луғатларни ўрганиш.
6. Ҳозирги туркшуносликда луғатчилик.
7. “Древнетюркский словарь”да сўзларнинг берилиш ва изоҳланиш принциплари.

Дастурнинг инфор­мацион-услубий таъминоти

Ушбу фанни ўргатиш чоғида ўқитишнинг замонавий усуллари ва ахборот технологияларини қўллаш кўзда тутилган.

- Луғатчилик тарихига боғлиқ мавзуларни ўзлаштиришда компьютер технологиялари кўмагида тақдимот ва электрон-дидактик воситалар қўлланилади;

- “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўтганда ўқитишнинг етакчи педагогик технологияларидан фойдаланилади;

- “Девону луғатит турк” билан боғлиқ мавзуда компьютер технологиялари кўмагида тақдимот ўтказилади ва электрон-дидактик ҳамда ўқитишнинг янги педагогик технологиялари қўлланилади.

Ўқиш учун тавсия этиладиган китоблар

Энг керакли китоблар:

Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. Тошкент, 1994.
Содиқов Қ. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши. Тошкент, 2006.

Rahmonov N., Sodiqov Q. O‘zbek tili tarixi. Toshkent, 2009.

Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. Toshkent, 2009.

Қўшимча китоблар:

Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия (Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Тошкент, 1968.

Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof. SPb., 1869.

Древнетюркский словарь. Л., 1969.

Мухаммед Якуб Чинги. Келур-наме. (староузбекско-таджикско-персидский словарь XVII в.) Введение, транскрипция и перевод текста, глоссарий, лексико-грамматический очерк, грамматический указатель А. Ибрагимовой. Ташкент, 1982.

Kitab-ı Mecmü-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Muğali. Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. Ankara, 2000.

“Таржумон” – XIV аср ёзма обидаси. Нашрга тайёрловчи А. Юнусов. Тошкент, 1980.

Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. I–III том. Тошкент, 1960–1963.

Мирзо Меҳдихон. Мабони ул-луғат. Форсийдан З. Умаров таржимаси. Нашрга тайёловчи Х. Алимова. Тошкент, 2008.

Kaşgarlı Mahmud. Divanü Lugatî't-Türk. Tıpkibasım / Facsimile. Ankara, 1990.

‘Ali Şir Nevayî. Muhakemetü’l-luğateyn (İki Dilin Muhakemesi). Hazırlayan F. Sema Barutçu Özönder. Ankara, 1996.

Умаров Э. Эски ўзбек луғатлари. Тошкент, 1992.

Содиқов Қ. “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўқиб ўрганиш. Тошкент, 2011.

www.turkolog.ru

МУНДАРИЖА

Сўз боши	
<i>Биринчи мавзу:</i> “Кириш”	
<i>Иккинчи мавзу:</i> “Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асари”	
<i>Учинчи мавзу:</i> “Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асари”	
<i>Тўртинчи мавзу:</i> “XIV-XV юзйилликларда туркий тил бўйича араб тилида яратилган луғатлар ва грамматик асарлар”	
<i>Бешинчи мавзу:</i> “XV-XVI асрларда “чиғатой туркийси” бўйича яратилган луғатлар ва грамматик асарлар”	
<i>Олтинчи мавзу:</i> “XVII-XIX асрларда яратилган луғат ва грамматик асарлар”	
<i>Еттинчи мавзу:</i> “Ҳозирги тилшуносликда туркий ёзма ёдгорликлар бўйича яратилаётган луғатлар”	
Қўлланмада ҳавола этилган манбалар ва илмий асарлар.....	
Қўшимча л а р:	
Ўтмишда туркий тил бўйича яратилган луғатлар ва грамматик асарлар	
Фан юзасидан очиклама сўзлик.....	
“Тарихий лексикография” фанининг ўқув дастури.....	

Қосимжон СОДИҚОВ

ТАРИХИЙ ЛЕКСИКОГРАФИЯ

Мумтоз филология бўлими талабалари учун ўқув қўлланма

Техник муҳаррир: **Р. Алимуҳамедов**

Босмахонага 2012 йилнинг 12 апрелида топширилди.
2012 йилнинг 15 апрелида босишга рухсат этилди.
Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$. “Times New Roman” гарнитурасида офсет босма усулида
босилди. Кўлами 6 босма табоқ. Сони 100 та.